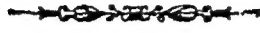

કવિતાવિલાસ.

અથવા

ફાર્બસવિલાસ.

રચીને પ્રગટ કરનાર શુભરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની તરફથી

કે. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

અમદાવાદ મધ્યે.

૧ હવેલીમાં યુનાઈટેડ પ્રીન્ટીંગ અને જનરલ એજન્સી કંપની

“લિમિટેડ” ના પ્રેસમાં રણછોડલાલ હીરાચંદે છાપ્યો.

સંવત ૧૯૨૬

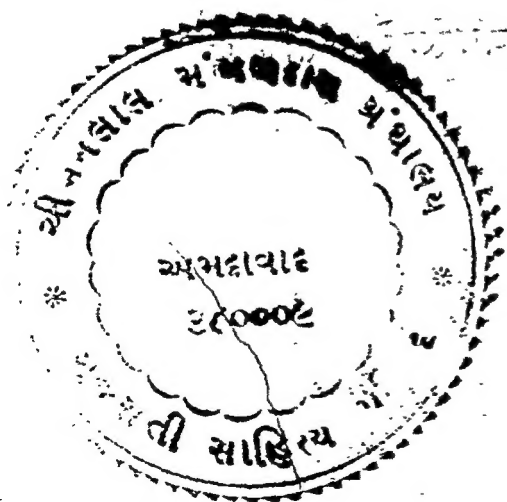
સન ૧૯૭૦

કિંમત ૧૨ આના.

૧૬૫૩૪

16534

પ્રસ્તાવના.

દોહરો.

કાવ્ય કળાનો જોડો, અતિ ઉત્તમ અભ્યાસ;
સંજન તો આ સાંભળો, કહું તે કવિત્વિલાસ. ૮

સૂચના.

ગુજરાતમાં ધણીખરી નાતોમાં કવિયો થઇ ગયા છે. જેમકે પ્રવીણ-
સાગર ગ્રંથમાં રાજકોટના રાજા મેહુરામણજીની રચેલી પણ કવિતા છે.
એવું ઘણા લોકો કહે છે. જુનાગઢના દીવાનજી રણછોડજીભાઈ વડનગરા
નાગર હતા તેઓએ કવિતાના ગ્રંથો રચેલા છે. વસાઈના દેસાઈ વેણીદાસનો
રચેલો સાહિત્યસિંધુ મોટો ગ્રંથ વ્રજભાષામાં છે. એ રીતે કિસનબાવની
એક વાણીએ રચેલી છે. એમ હરેક નાતમાં કવિયો થયેલા છે. તોપણ ક-
વિતાનું કામ સુખ્ય ત્રણ જાતના લોકોનું ગણાય છે. આદ્યજ્ઞ, બાદ્ય, તથા
ચારણ એ ત્રણનું.

ગુજરાતના મોટા મોટા કવિયો ભિના થાય ત્યારે કેવી રીતે કવિતાની
ચરચા ચલાવતા આવ્યા છે, અને કેવી રીતે સરદારોનાં મન રીઝવે છે,
તેનો નમુનો બતાવા માટે આ પ્રકરણ લખ્યું છે. ઘણું કરીને રાજાને ત્યાં લ-
ગ્નમાં ઘણા કવિયો એકઠા થાય છે. બાવનગરમાં દસરાને રોજ કવિયોનો
મેજો કરવાનો ચાલ ત્યાંના રાજાની કેટલીએક પેઢીઓથી ચાલ્યો આવે છે.

આ સમામાં તો કવિતા રચનારા જુના લોકો ઠંડા પડ્યા છે, પણ તે
ઓની અચલની તથા આજની રીત આ પ્રકરણમાં ભિન્નજન દેખાડી છે.

મેહુરખાન અલેકસાંડર કિલાક ફારબસસાહેબે ઇડરમાં સન ૧૮૫૨
ની સાલમાં કવિયોનો મેજો કર્યો હતો, તે મેજાનું વર્ણન કર્યું છે. પણ તે સ-
ને ઘણું કરીને તે લોકોએ વ્રજભાષામાં તથા ચારણી ભાષામાં કવિતા ક-
હી હતી, અને તે કવિતા મેં લખી રાખી નથી, તથા તે સને મળેલા
ખધાનાં નામ મેં લખી રાખ્યાં નથી, માટે સાંભર્યો તેટલો મોઝ લખ્યો છે. તથા
બીજા બીજા ડોકાણે તે સાહેબને મળેલા હતા તેનાં નામ પણ આ પ્રસ-
ંગમાં આણ્યાં છે. એ મેજામાં બનેલી તેવીજ વાત લખી નથી, પણ તે
માં વધારે ઘટારે કરી છે. માટે આ વાત કલ્પિત મિશ્રિત છે, એમ જાણવું.

પ્રથમ સાહેબે સહુને, એવી ખબર આપી કે હાલ રજના ત્રણ ચાર દિવસ આવે છે તેમાં આ દેશના કવિયોની ચરચા સાંભળવાની જોઓની મરજી હોય તેઓએ અમારા તંત્રમાં દિવસના દશ વાગતાં સભા ભરાશે ત્યાં સુખેથી આવવું. અને ત્યાં મરજી હોય ત્યાં સુધી બેસવું. વળી કવિઓને કહ્યું કે દેશી રાજાઓની ખાનગી સભામાં, કે બહાર સભામાં જેવી રીતે તમે કવિતા બોલતા હો, અથવા જેવી રીતે વાદવિવાદ કરતા હો, તેવી રીતે બેઠકથી અમારી આગળ સભામાં બોલવાની તમને રજ છે. કેમકે આ દેશનો ચાલ જોવાની મારી ધિછા છે.

પછી ઠરાવેલ દિવસે દશ વાગ્યાથી કવિયો, તથા કેટલાએક સરદારો તે સભામાં આવવા લાગ્યા. સૌ કવિયોએ એવો ઠરાવ કર્યો કે, આ સભાનું માન સાહેબના કવિને આપવા સાડું આપણી કવિતામાં રચનારને ઠેકાણે તેનું નામ લાવવું.

કાર્પસ સાહેબ વિષે સન ૧૮૬૬ ના તથા ૬૭ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાએલું છે. તથા સુંબઘની કાર્પસ ગુજરાતી સભાના મંત્રી રા. મનસુખરામ મુરજરાએ કાર્પસ જીવન ચરિત્ર રચીને તે સભાની તરફથી પ્રગટ કરેલું છે. તેમાં સર્વે હકીકત છે. તથાપિ થોડાક આ નીચે લખી છે.

કાર્પસ સાહેબ તારીખ ૭ મી જુલાઈ સન ૧૮૨૧ માં લંડન શહેરમાં જન્મ્યા હતા. પછી તેમણે હુલીબરી પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

તા. ૩૦ મી ડીસેમ્બર, ૪૨ ને દિને સુંબઘ પ્રાંતની સિવિલ સર્વિશમાં તેમની નીમનૌક થઈ. અને ૪૩ ના નવેમ્બરની તા. ૧૫ મીએ તે હિંદુસ્તાન માં આવ્યા. તા. ૧૦ જાન્યુઆરી ૪૪ માં પરીક્ષામાં પાસ થયા. પછી ત્રીજે દહાડે અહમદનગરના ત્રીજા આશીસ્ટન્ટ કલેક્ટરની જગ્યા મળી.

તા. ૧૦ ઓક્ટોબર ૪૪ માં ખાનદેશના બીજા આશીસ્ટન્ટ કલેક્ટર થયા. તા. ૬ એપ્રિલ ૪૬ માં સદર અદાલતના આક્ટીંગ ડેપુટી રેજીસ્ટ્રાર થયા. ધણી ત્રીજે દિવસે અમદાવાદના આશીસ્ટન્ટ જજ થયા, પણ સુંબઘમાં રહ્યા,

સન ૧૮૪૬ ના નવેમ્બરમાં અમદાવાદમાં આવ્યા. તા. ૨૨ નવેમ્બર ૪૬ થી તા. ૨ જાન્યુઆરી ૫૦ સુધી જજ થયા અને શેશન જજનું કામ અમદાવાદમાં કર્યું,

તા. ૧૫ એપ્રિલ ૫૦ માં સુરતના આર્શિસ્ટન્ટ જન્મ થયા.

તા. ૧ મે ૫૧ માં અમદાવાદના પહેલા આર્શિસ્ટન્ટ કલેક્ટર થયા.

સન ૧૮૫૨ ના આગષ્ટમાં મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ થયા.

સન ૧૮૫૩ ના જુનમાં અમદાવાદના આક્ટીંગ જન્મ થયા. અને

તા. ૨૮ માર્ચ ૫૪ માં વિલાયત ગયા.

સન ૧૮૫૬ માં રાસમાળાનું પુસ્તક લંદનમાં રિચર્ડસન પ્રેસના છાપાખાનામાં છપાવ્યું. તે તે વર્ષના નવંબરમાં પાછા આવ્યા.

તા. ૧૦ જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૭ સુરતના જન્મ થયા. તા. ૨૪ માર્ચ ૫૮ માં ખાનદેશના જન્મ થયા.

તા. ૧૧ ઓક્ટોબર ૫૯ માં કાઠિઆવાડના પોલિટિકલ એજન્ટની માર્ચ લીધો. તા. ૨૫ માર્ચ ૬૦ માં સુરતના જન્મ થયા. તા. ૨૩ ડીસેમ્બર ૬૧ માં સદર અદાલતના જન્મ થયા.

બહુ વિચાર કરવાથી, અને ઘણાં કામ માથે લેવાથી મગજમાં સેગ થયો, તે તા. ૩૧ આગષ્ટ સન ૧૮૬૫ ને દિને પુનામાં દેહ મુક્યો, ત્યારે તેમને ચાર પુત્રોને બે પુત્રીઓ હતી. મોટાનું નામ જન ફ્રેન્ચ ફાર્મસ, તે ઓગણીશવર્ષની ઉંમરમાં બીજી હેનરી ડેવિડ અરસકીન ફાર્મસ, તે બરૂચ સંગ્રહસ્થાનની વખતે વિલાયતથી બરૂચ આવ્યો હતો. તેને સિંધમાં સરવૈ ખાતામાં નોકરી મળીછે. તેની ઉંમર ફાર્મસસાહેબે દેહ મુક્યો ત્યારે સત્તર વર્ષની હતી.

આ કવિતાવિલાસના, નવ અંક સન ૧૮૬૭ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયા હતા. તે ગુ. વ. સોસાઈટીના હાલના ચેક્ટરી મેહેરખાન એમ, એચ, સ્કાટ સાહેબના હુકમથી. તેમાં વધારો તથા સુધારો કરીને આ પુસ્તક સોસાઈટીની તરફથી છપાવી પ્રગટ કર્યું છે.

દસ. ડાહ્યા. ગુ. વ. સો. આ. શે.

કવિતા વિલાસ.

આંક ૧ લો.

સાહેબ. (પોતાના કવિને પુછે છે) આ કોણ છે?
કવિ. એ ૧ગોવિંદરામ શાસ્ત્રી છે. સુવેર નામના ગામમાં રહેછે, અને
આ જીલ્લામાં નામાંકિત છે.

સાહેબ. શાસ્ત્રીબાવા, તમે કવિતા રચી, બાણો છો કે?
શાસ્ત્રી. હું સાધારણ કવિતા સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં પણ થોડી રચી
બાણું છું. અને સર્વે કવિયોનો દાસ છું, હું એ વાતનું અભિમાન
રાખતો નથી.

સાહેબ. બાહ, તમારો ખોલવાની યોગ્યતા સારી છે. ધધર પ્રાર્થના વિષે
કાંઈ કરેહું હોય તે જોલો. અને ગુજરાતી કવિતા જોલો તો સજી
સમજી શકે,

શાસ્ત્રી. માલિની છંદ.

ભવ ભય હરનાર. પ્રાણ પ્યારા અમારા.
ગુણનિધિ ગુણ તારા, સર્વ છે સૌચિ સારા;
અતુર જગચિતારા, ત્રાસના નાશકારા,
સકળ કર સુધારા, ભિદી દે બીતિ ભારા, ૧
વસંતતિલકા છંદ.

ઓ ધધરા અગમ ઉત્તમ આપ ઉક્તી,
જેથી જાણાય જનરંજન જોગ્ય જુકતી;
ગાવા નથી સરસ રાગ શિખી ગણાથી,
સભ્ય પ્રસન્ન કરવા કવિતા કળાથી, ૨
રાગીતણાજ અનુરાગચિ રાગ જામે,
કારીગરી બિજિ બધી શ્રમપાત્ર પામે;

૧ ગોવિંદરામ શાસ્ત્રીને, દરસાલ ૧૫૦) કે ૨૦૦ વર્ષ દહાડે આપવા
કરીને હરના મહારાજે રાખ્યા હતા.

કવિતા વિલાસ.

આંક ૧ લો.

- સાહેબ. (પોતાના કવિને પુછે છે) આ કોણ છે?
- કવિ. એ 'ગોવિંદરામ શાસ્ત્રી' છે. સુવેર નામના ગામમાં રહેછે, અને આ જીલ્લામાં નામાંકિત છે.
- સાહેબ. શાસ્ત્રીબાવા, તમે કવિતા રચી, જાણો છો કે?
- શાસ્ત્રી. હું સાધારણ કવિતા સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં પણ થોડી રચી જાણુ છું. અને સર્વે કવિયોનો દાસ છું, હું એ વાતનું અભિમાન રાખતો નથી.
- સાહેબ. બાહ, તમારો ખોલવાની યોગ્યતા સારી છે. ધંધર પ્રાર્થના વિષે કાંઈ કરેલું હોય તે જાણો. અને ગુજરાતી કવિતા જાણો તો સજી સમજી શકે,
- શાસ્ત્રી.

માલિની છંદ.

ભવ ભવ દરનાર. પ્રાણ પ્યારા અમારા,
ગુણનિધિ ગુણ તારા, સર્વ છે સૌધિ સારા;
અતુર જગમિતારા, ત્રાસના નાશકારા,
સકળ કર સુધારા, ભેદી દે બીતિ ભારા, ૧
વસંતતિલકા છંદ.

ઓ ધંધરા અગમ ઉત્તમ આપ ઉક્તી,
જેથી જાણાય જનરંજન જોગ્ય જીવુક્તી;
ગાવા નથી મરસ રાગ શિખી ગજાવી,
સબ્ય પ્રસન્ન કરવા કવિતા કળાથી. ૨
રાગીતણાજ અનુરાગધિ રાગ જામે;
કારીગરી બિન્દિ બધી અમપાત્ર પામે;

૧ ગોવિંદરામ શાસ્ત્રીને, દરસાલ ૧૫૦) કે ૨૦૦ વર્ષ દહાડે આપ કરીને હરના મહારાજે રાખ્યા હતા.

અભ્યાસથી કવિત ઉત્તમતા ન આવે,

તેતો કૃપાનિધિ, કૃપા કરિ હું કરાવે.

૩

સાહેબ. "ગાવાનથી સરસ રાગ શિખી ગળાથી"એ ચરણનો ભાવાર્થ શો છે?

શાસ્ત્રી. હું આ સભાને મારા રાગથી કે સ્વરથી રંજન કરવાને આહાતો નથી. ગાનારીઓનો, અને ગાનારાઓનો એ ધંધો છે. માટે મારા કરતાં ઘણા સરસ સ્વરથી ગાનારીઓ અહીં ઘણીઓ છે. હુંતો કાવ્યકળાથી આ સભાસદોને રંજન કરવા આહુંછું. એવો ભાવાર્થ છે.

શિવારામ ગાયક. સાહેબ, હું કાંઈ ખોલવા આહુંછું.

સાહેબ. ખોલો.

શિવારામ. દોહરો.

કવિજન કાવ્ય કરી મરે, ગુણ આપે ગાનાર;

સોની ઘાટ ઘડી મરે, રાય સજે શણગાર.

૪

શાસ્ત્રી. વસંતતિલકા છંદ.

જે રંજતઅંચુ શિખળ્યાં વચનો ઊચારે,

કેનાં વખાણુ કરિતે કહિયે વધારે;

માધૂર્યતા શુક્તણા સ્વર સારની છે,

આતૂર્યતા વચનના રચનારની છે,

૫

એક ઠાકોર. શાસ્ત્રી, તમે અમદાવાદ, વડોદર, અને સુરત વગેરે ગુજરાત બધી જોઈછે કે?

શાસ્ત્રી. હાજી, હું ગુજરાતમાં સારી પહે કર્યોછું.

ઠાકોર. ગીતી છંદ.

રાય કહેરે કવિજન, સરસ કિયું પુર સહયિ ગુજરાતે;

સરસ ક્રિયા નર નિપજ્યા, આજ અને વળિ અગાઉ ગુજર્યા તે.

૬

શાસ્ત્રી. ગુર્જરદેશ વિષે તો, રાજનગરજ સહયિ સરસ દીસે;

સરસ નરસ કહું કેને, રાજન, ગરજ સહયિ સરસ દીસે.

૭

સાહેબ. (આગગાડીનુ ચિત્ર દેખાડીને પુછે છે.) આ શું હશે?

શાસ્ત્રી. અગ્નિરથ છે.

સાહેબ. એ વિષે તમે કાંઈ કવિતા કહેલી હોયતો કહો.

શાસ્ત્રી. શાર્દૂલ વિકીરિત છંદ.

આ અગ્નીરથ ઓપતા અનુપ છે. કે યજ્ઞશાળા કહું,

આચાર્ય કપતાન રતિવજ ગિજા, ને સેવકો તે સહૂ;

ને લોકો શુભ જન્મમંડપ વિષે, ખેડા મુશ્વદ્ધા ધરી.

વાસો ધરિછત લોક માંહિ વસશે, દાન પ્રભાવે કરી. ૯

ઠાકોર. સારી નરસી સ્ત્રી વિષે બોલો.

શાસ્ત્રી. ને વેલાનાં ઝેરી ફળ હોય, અને ને સ્ત્રીનાં દુષ્ટ સંતાન હોય,
તે નઠારી જાણી.

શિખરિણીછંદ.

ન-દીસે પુષ્પાળી, ફળિત ફળવાળી પણ, વળી;

રૂપાળી કે કાળી, ગળિત ફળવાળી પણ બક્ષી;

ફળો ને સંતાનો, વિષમય વિશેષે-જ છતમાં;

લતા, ને તે નારી, જરૂરજ નઠારી જગતમાં ૯

માટે હું ઈશ્વરરૂપી સૂર્ય પાસે માગું છું ને.

આર્યો.

સુપતિન આપો સવિતા. તેયિ તમારી રૂડી ગાથું રવિતા;

કાંતો આપો કવિતા, એ પણ એવી અનુભવિતા. ૧૦

ઠાકો. ત્યારે આપણા દેશમાં તો એવી રીત છે કે, ઊંચા કુળની કન્યા
પરણવી, તેનું કેમ?

શાસ્ત્રી

આર્યો.

વિવેક, વિનય, સુવિદ્યા; વિશુદ્ધતા, ગુણ અમુલ્ય આ ત્યારે,

એ લક્ષણે પરખિયે, ઉત્તમતો વંશ આત્યારે. ૧૧

સાહેબ.

ને ભાષાથી ઓપડા તથા દક્ષતર લખાતાં હોય; તે જીવતી ભાષા
કહેવાય છે. અને ને ભાષાથી કોઈ દેશમાં વ્યવહાર ચાલતો ન
હોય, તે મુએલી કહેવાય. અને હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃતથી દક્ષતર
લખાતાં હતાં. પણ તે ભાષા ક્યારે મરી ગઈ? તે વિષે તમે કાંઈ
જાણો છો?

શાસ્ત્રી.

શાર્દૂલ વિકીરિત છંદ.

બોલે આદ્યણ બોળનાદિ કરિને દીધાં મહાદાન ને;

ગીર્વાણા અવસાનકાળ ગણિને કીધી ક્રિયા માનજે;
ખાજીરાવ બિરાજિ ઉત્તર ક્રિયા કીધી અતી આદરી;
સારે દેશ નરેશ એજ દિવસે આજ્ઞાદિ શ્રદ્ધા ધરી. ૧૨

મતલબ કે ભોજરાજ્યે ગીર્વાણ વાણીના અંતકાળની ક્રિયા
વૈતરણી આદિક મહાદાન કરવાની કરી, અને ખાજીરાવ પેસવાએ
એ વાણીની ઉત્તર ક્રિયા કરી, અને હાલના દેશી રાજ્યો પ્રસ્તુત
ઉપર શાસ્ત્રીઓની સભાઓ કરે છે, તેતો તે વાણીનું ક્ષયા-
શ્રાદ્ધ, અથવા પાર્વણિક શ્રાદ્ધ કરે છે.

એટલી વાત થઇ એવામાં તે શાસ્ત્રીનો વિદ્યાર્થી પરભો, જે
ખીજ પાસે અંગરેજી પણ શીખતો હતો, તે તંબુમાં ડોડાયો. તેને
શાસ્ત્રી પોતાને ગાંમ મુકીને આવ્યાં હતા, અને કહું હતું કે. આ-
પણા જજમાનનો સંઘ પ્રભાસ જાય છે તે સાથે તું જાજે, દશ
વીશ રૂપીયાની પ્રાપ્તિ થશે.

શાસ્ત્રી. અરે, તું અહિં ક્યાંથી?

પરભો. હું સવારમાં ઉઠીને માંડે અંગરેજી લેસન કરવા બેઠો. તેથી વાર
થઇ ગઇ, અને સંઘ જતો રહ્યો, પછી આ મેળો જોવાસાર પર-
ભાર્યો અહિં આવ્યો.

શાસ્ત્રી. ઠપકો દે છે. વૈતાળી છંદ.

પરભા પરભાત-પોરમાં, પરભાપાનપર ભાવ લાવિયો;

પરભા પરભાસની તજી, પરભાર્યો અહિં કેમ આવિયો. ૧૩

સોહજ. આવવાદો, એને સભામાં બેસારો. પછી તે બેઠો.

શાસ્ત્રી, તમારી કવિતામાં સરસ યમક છતાં, તે નિર્ભાંત મહને
સમજાય એવી થાય છે માટે મીઠાશ ઉપજે છે:

શાસ્ત્રી. ભાંતવાળી કવિતા જમની કાંતા જેવી લાગે,

આર્યા.

અનુપમ અનુપ્રાસાંતા; યમકાંતા, પણ ન હોય નિર્ભાંતા;

તે કવિતા દુષ્પદાંતા, કહિયે સાચીજ યમ-કાંતા. ૧૪

શાસ્ત્રી. (પેલા ઠાકોરને પુછેછે) ઠાકોર, તમે ઘોળી પાઘડી કેમ બાંધીછે?

ઠાકોરભારી. છ મહિના જીપર ચાર મહિનાની ઉમરના કુંવર ગુજરી ગયા.

તેનો શોગ ઝાઝા દહાડા રાખવો ઘટે નહિ. પણ ઠાકોર શોગ
મુકતા નથી,

શાસ્ત્રી. ખાગનાં ફુલ અને છોકરાં, જોડને રાજી થવું. પણ કાળે નાથ
થાયતો દીલગીરી રાખવી નહી.

શાદૂલ વિકીડિત છંદ.

બાળી બાળક બોલકાં મધુરતા વાળાં મહા મૂનડાં;
બાળી બાગ બલો, બલાંજ બભકાવાળાં ફુલ્યાં ફુલડાં;
દાખે છે દલપત્તરામ દિલમાં રે ખૂબ રાજીયજો
કાળે જો કરમાય, થાય અછતાં, તો શોક તેનો તજો. ૧૫

સાહેબ. શાસ્ત્રી કવિતામાં કેવો અમતકાર હોય?

શાસ્ત્રી.

શાદૂલ વિકીડિત છંદ.

જેવાં મીન વિજેગિયાં જળતણાં, એવા વિજેગી જનો;
પામે શાંતિ કવીત શુદ્ધ શુણ્ણતાં તેવા જનોનાં મનો;
આકાશે કવિ નામ એકગ્રહછે, આનંદમાં એયકી;
રાશી મીન જિવે જીઓ જળ વિના, તે જાણજો તેયકી. ૧૬

સાહેબ.

શાસ્ત્રીખાવા, આજ આપના મેળાપથી હું પ્રસન્ન થયો.

શાસ્ત્રી.

સાહેબ આપ જેવા સજ્જનતા સમાગમથી અમારાં સર્વનાં મન
પ્રસન્ન થયાં છે અને સારાં ભાગ્યથીજ આપનો મેળાપ અમારે
થયો, એવું અમે જાણીએ છીએ. કેમકે ખીજું બધું ઉદ્યોગથી
મળે પણ સજ્જનનો સંગ તો સારા ભાગ્યથીજ મળે.

વસંતતિલકા છંદ.

અભ્યાસથી અધિક શાસ્ત્ર બણાય ભાઈ,

આપદ્યતાથી અદ્યે ચિત આતુરાઈ;

ઉદ્યોગથી જર જમાવ જર જામે,

સદ્ભાગ્યથીજ જન સજ્જન સંગ પામે. ૧૭

ઉપજાતિ.

તિર્થોદ્ધે શુદ્ધ થવાય અંગે, આત્મા શુચી સજ્જન શુદ્ધ સંગે;

વિશેષ શી વિકિત કરી વખાણું, સર્વોપરી જંગમ તીર્થ જાણું. ૧૮

સાહેબ. વાહ, શાસ્ત્રીખાવા, તમારે કાંઈ પુસ્તકની, કે ખીજી ઇચ્છા હોય
તે મને કહેવું.

શાસ્ત્રી. આ દેશમાં આપનું મુખ્ય સંસ્થાન તો મુંબઈ કહેવાય કે નહિ?
 સાહેબ. હાજી, આ હલાકો મુંબઈ તાળામાં છે, માટે સરકારની મુખ્ય
 રાજધાની મુંબઈ કહેવાય. અને હું પણ આશા રાખું છું કે થોડાં
 વર્ષમાં મુંબઈની મોટી કોરટમાં મને નોકરી મળશે, અને મારે
 મુંબઈમાં રહેવાનું થશે.

શાસ્ત્રી. તો મારે એટલી અરજ કરવાની છે કે, એક અમારી સગી છે
 તે ઘણા દેશમાં રખડતી રખડતી, હાલ જ્યારે મુંબઈમાં રહી
 છે, માટે આપ મુંબઈ જાઓ તો, તેની સંભાળ રાખવી.

સાહેબ. તે બાઈ કોણ છે, ક્રિયા નામથી ઓળખાય છે? અને પહેલાં
 ક્રિયા શેહરમાં રહેતી હતી.

શાસ્ત્રી. સાર્દૂલ વિકીડિત.

જેભૂની કવિલોક કેરિ જિવિકા આણે અયોધ્યા હતી;

હસ્તીનાપુરમાં પછી વસિ, પછી ઉજ્જૈણમાં થૈ છતી;

ધારાપૂર વિષે વસી, પછી વસી પૂના વિષે એકદા;

તે મુંબાઈ પુરમાં નિવાસ વસિછે, સંભાળ રાખો સદા. ૧૯

સાહેબ. હું સમજ્યો, ખરી વાત છે; મુંબઈના સાહુકારો, કવિયોને સારી
 મદદ કરે છે. અને મેં ગુજરાતી કવિતાના ગ્રંથનો સંગ્રહ કરવા
 સારું તથા ગુજરાતી નવાં પુસ્તકો રચાવા સારું, અમદાવાદમાં
 એક સોસાઈટી ઉભી કરીને ઉદ્યમ રાખું કર્યું, ત્યારે આશરે દશ હ-
 જાર રૂપેઆ એકઠા થયા. પણ મુંબઈના ગૃહસ્થો શ્રીમંત અને
 ઉદાર છે, માટે ત્યાં મારે રહેવાનું થશે તો, ત્યાં એક સભા ઉભી
 કરીશ, અને ઓછામાં ઓછા એક લાખ રૂપેઆ એકઠા થઈ શકશે
 તેના વ્યાજમાંથી ગુજરાતી ગ્રંથો રચાવાનું કામ ચાલશે, અને
 ઘણા કવિયોને આશ્રય મળે એવું કરીશ. અને એ સિવાય બીજી
 રીતે પણ ગુજરાતના કવિયોનું માન વધારવાની મારો ઘણો વિ-
 ચાર છે. પછી તો હજાર ધર્યા.

પછી શાસ્ત્રીએ જે હાથે આશિર્વાદ કરીને પોતાના બાઈણની સ-
 માધિ કરી.

આંક ૨ જો.

પછી એક બારોટ ખેડા હતા તેના સામું બોધને સાહેબ પુછે છે.

સાહેબ. આ બારોટ ક્યાંના છે?

કવિ. એ નડીયાદના લાલો બારોટ છે. તે પણ કવિતાથી સરદારોનાં મન સારી રીતે રીઝવી જાણે છે.

સાહેબ. બારોટ, બોલો બોધએ તમે કેવી કવિતા રચેલી છે.

લાલો. સાહેબ; મોટા મોટા કવિયોની આગળ હુંતો હાથીની આગળ કીડી જવોછું. પણ જે અક્ષર જોલું તે સાંભળો.

છપપ, વિષમાલંકાર.

ક્યાં પારથ કર કાંતિ, કાંતિ ક્યાં દીપક કેરી;

ક્યાં મેરૂમંડાણ, અને દશ તસુની દેરી;

ક્યાં છીદ્રર સર નીર, જુઓ ક્યાં જળધિ તણું જળ;

ક્યાં જૂ માંકણ જોર, અને પાણાવળિનૂ બળ;

મદગળ ગજેદ્રની આગળે, કોણ માત્ર કિડિની ગતી;

મતિમંત પાસ દલપત કહે, કોણ માત્ર મારી મતી. ૨૦

સાહેબ. તમે મુંબઈ દીડી છે?

લાલો હાજી, ત્યાંના ઘણા ગૃહસ્થોને રીઝવોને મેં સીરપાવ લીધા છે.

સાહેબ. મુંબઈ વિષે એકઆદ કવિત જોલો.

લાલો. ઝૂલણાછંદ સમાલંકાર.

શહેર મુંબઈજ મોટાથિ મોટું.

જ્યાં છાપરૂં એક નહિ છેક છોટું;

શ્રેષ્ઠિયા સર્વ જ્યાં મોટમોટા વસે,

કોટિ નાણાં તણું થાય કોટું;

દેહ મોટા નેં દિલ મોટું દલપત કહે,

ખાણુ પણ મોટું, નવ ખાય ખોટું;

કથણ^૧ મોટાં, અને વૃષણ^૨ મોટાં,

વળી હોય મોટા તણું સર્વ મોટું. ૨૧

^૧અંગરખાની કસો. ^૨વધરાવળ, અને તેનો બાવાર્ય એકે, પોકળ પણ મોટું.

એ કવિતાનો બધો મર્મ સમજીને સાહેબ મનમાં ખૂબ હસા.

સાહેબ. તમે અહીં કેને ઘેર ઉતારો કર્યો છે?

બારોટ. હું કાલે પહેાર રાત જતાં આવ્યો. અને દીવાનજીનું માણસ સાથે આવીને એક ખવાસને ઘેર મારો ઉતારો કરાવી ગયું. પછી તે ખવાસેતો મારો સામાન નાંખી દેવા માંડ્યો, અને કહ્યું કે મારે દીવાનજીની કાંઈ ગરજ નથી. તમને અહીં ઉતરવા નહિ દેઉ. પછી મેં ઘણી આજીજી કરીને કહ્યું જે સવારે હું બીજે ઠેકાણે જઈશ, પણ આજની રાત મને અહીં રહેવા દે. ત્યારે મને રહેવા દીધો.

ખવાસ. (બહાર ઉભો હતો તે યુમપાડીને બોલ્યો) એતો મેં જોળખ્યા નહોતા, માટે એમ કહ્યું. પણ પછી તો વાતો કરતાં બારોટને અને અમારે ઘણી માયા થઈ. અને તે અમારા સ્નેહી થયા.

લાલો.

મનહરચંદ. વ્યાજ સ્વુતિ.

સ્નેહીઓમાં સ્નેહી સાચો તારો વૃદ્ધ કેને કહું,
સજીવન સભ્યા સૌખી સુવાસાર સ્નેહથી;
રહ્યો ખેશી રાત સારી, મહા બય પામી મારી,
બીંધ તો ગિચારી હારી, દૂર થઈ દેહથી;
આહ પીવી પડી ન, કે ઊંતની બદામ ખેડી,
જમનીના ચારે પોર, જાગી શક્યો જેહથી;
ચિંતાતો તજી તમામ, દાએ દલપતરામ,
તસકર તણો ત્રાસ રહ્યો નહિ તેહથી; ૨૨

ખવાસ. ખાટલામાં માકણ હશે તેમાં મારો વાંક શેનો?

લાલો. હું તારો વાંક કાઢતો નથી, એતો વિધાતાનો વાંક.

મનહરચંદ. વ્યાજનિંદા.

તારો વાંક નહિ, તેમાં વાંકતો વિધાતા તણો.

પશુ ધડતાં પુરૂષ ધડીઓ તે ધડીએ;

પછી વાંક પ્રસુતાનો પાયું નહિ પોતે વિખ,

તેમાં શાનો તારો વાંક જાપીએ જીભડીએ;

જાણીતી મુગાણી નહિ, મુગાણી અજાણી હશે;

ખોખો નહિ તને જાનહા પાણીને ગકડીએડી;
શીતળાએ સાજે શીદ કીધો દલપત કહે,
લડવી ઘટે લડાઈ, જે તે સાથે લડીએ. ૨૩

સાહેબ. દીવાળીના વરણનનુ કવિત બોલો.

લાલો. દીવાળીનું, કે દેવાળીઆનું બોલું?

સાહેબ. તમારી મરજી.

ખારોટ. પૂર્વ ગુજરાતમાં દેવાદાર ઉપરથી દેવાળીઓ કહેવાય છે અને પશ્ચિમ ગુજરાતમાં, તે કરજદાર પોતાની દોકાને ઝાઝા દીવા કરતો હોય તે બંધ કરીને એક દીવો સુકીને અવળી પાઘડી સુકીને બેસે છે. તે દીવા ઉપરથી દીવાળીઓ કહેવાય છે. તે વિષે કવિત સાંભળો.

દીવાળીનું, અથવા દીવાળીઆનું વર્ણન.

મનહરછંદ.

મેવા, ને મીઠાઈ ખાય, ગીત ગાન તાન ગાય,

અતર, ધુલેલે લોકો ભભકતા બાળીઆ;

સાપ્તએ ધોએલા સાફ શરીરે પોશાગ સજે,

સોનામાં રશેલા પેરે શોભીતા સોનાળીઆ;

નાયકા નચાવે ને રચાવે રંગ રાગ રૂડા,

દારખાનાં છોડે ઘેર ઘણા રંગ ઢાળીઆ;

દેલું-ન દે દોકડો, ને લેલુંતો ન લેવા*જાય.

દાએ દલપત દેખો દેખોરે દીવાળીઆ. ૨૪

સાહેબ. ગઈ દીવાળીને દહાડે તમે ક્યાં હતા?

લાલો. એક રાજા મને વારે વારે કહાવતો હતો, કે તમે એક વાર મળવા આવજો. તેથી ગઈ દીવાળીને દહાડે હું તેને ગામ મળવા ગયો. પછી મળીને મને ઉતારો આપ્યો. અને તેના માણસે મને કહ્યું કે શીઘ્ર આવતાં વાર લાગશે માટે સુખડી મોકલીશું, તે હાલ રૂખાર કરજો. પછી ધીમે ધીમે રસોઈ કરાવજો, આ પાણીનું ખેડું

જીવકડીયું તાપ્પાકુંડીના ઘાટનું હોય છે.

* સપરવે દહાડે દેલું લેલું આપવા, લેવાનો ચાલ નથી.

ભગવી મુક્યું છે. પછી તેણે જાળને ધાણીચણા મોકલ્યા અને
સીધું મોકલવાનું બુલી ગયો. તેથી સાંઝ મુધી હુંતો બુખ્યો રહ્યો.
સાંઝે ઠાકોરની કચેરીમાં ગયો, ત્યાં પુછ્યું ત્યારે મેં એક કવિત કહું.

સાહેબ. તે કવિત બોલો બેઠાએ.

લાલો.

અનહરછંદ. અપુમાનાલંકાર.

રાજનો મેળાપ આજ ધણે ધણે રોજ થયો,
સરસ પરવ વળી તે દીવાળી સારખું;
જાણું જે જરૂર બહું બાવતું બોજન થશે,
ભિત્તમ પરવ આજ થાપન અંગારખું;
પરવનો ગરવતો સરવ વીસરી ગયો,
ખરે ખરું કહું કેણ, કહું ન ક્ષમારખું;
પરવમાં પાણી, ધાણી, ચણાનો ધરવ કર્યો,
સરવ મળીને કરો પરવનું પારખું. ૨૫

સાહેબ. તમે અમદાવાદમાં જોવા લાયક જગાઓ જોઈ છે?

લાલો.

હું પેહેલ વેલો એક સમ અમદાવાદમાં એટલાજ વાસ્તે ગયો
હતો, કે ત્યાંની જોવા લાયક જગાઓ જોવી. તે વખતે ત્યાં મારે
દોષનું ઝોળખાણ નહોતું તેથી એક ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો
હતો ત્યાં હુંદીઆ ધર્મના જે સાધુ મારી નજરે પડ્યા, તેઓને
મેં પુછ્યું કે અમદાવાદમાં કય કય જગાઓ જોવા લાયક હશે?
તે જગાનાં નામ મને લખાવો, તો અમારે જોવાની ઇચ્છા છે.

સાધુએ કહ્યું કે અમે નામ બતાવીએ તેથી તમે તે જોવા જાઓ

તેથી રસ્તામાં તમારા પગતળે કીડી મંદોડી મરે તેનું પાપ અ-
મને લાગે. માટે, એતોશું? પણ તમે વગડામાં પાણી તરશા
ખૂબ થયાહો. અને અમે તમને સામા મળીએ. અને તમે અ-
મને પૂછો કે ક્યાંય પાણી પીવાનું છે? તે અમે જાણતા હોઈ-
એ કે રસ્તાની ફલાણી બાજુ ઉપર કૂવો કે વાવ છે. તો પણ
અમારાથી તમને કેહેવાય નહિ. એવો અમારો ધર્મ કકણ છે.
તમે અમારા બતાવ્યાથી જતાં રસ્તામાં પગતળે કીણા જીવંત
મારો, તથા કાચું પાણી પીએ, તેનું પાપ અમને લાગે.

પણ અમારા ધર્મનું એક કવિત અમે-તમને શીખવીએ તે
શીખોતો તમારા અર્થનું છે.

અમે કહ્યું કે તે કવિત બોલો જોઈએ, પછી તે કવિત બોલ્યા,
તે તેમના કહ્યા પ્રમાણે ખરેખર અમારા અર્થનું હતું, માટે અમે
પેનશીલથી લખી લીધું.

સાહેબ. તે કવિત બોલો.

લાલો.

મનહરછંદ,

અંજનશલાકા,^૧ સ્વામીનારાયણની હવેલા,
કાંકરીયું સરોવર જોવું નહિ કોઈએ;
શાહઆલમ, કે શાહીબાગ ન સિધાવાંએ, તો
મકુરખો^૨ કે જુમામસીદ શીદ જોઈએ;
સૂતરના સાંચા, કન્યાશાળા, કે પુસ્તકશાળા,
વાવ દાદાહરીની, જોતાં વખત જોઈએ;
આવી અમદાવાદમાં એવું નહિ જોવું કશું
સાધુ પાસે ધરમ શુણીને પાપ ધોઈએ. ૨૬
વળી તેણે એક દોહરો કહ્યો કે.

દોહરો.

સાત ગાહ પર સરસ છે, જોવા લાયક જોઈ;
વાવ અડાળજી આગળે જશે ન જોવા તેહ. ૨૭

સાહેબ. પછી તમે શું કંઈ.

લાલો.

અમે સમજ્યા કે અમદાવાદમાં આટલી જગાઓ મુખ્ય જોવા
લાયક છે, એવું આ કવિતમાં સાધુએ આપણને સમજાવ્યું.
પછી અડાળજીની વાવ મુધાં એ બધી જગાઓ અમે જઈને
જોઈ આવ્યા. જો એવા હુશીઆર સાધુ મળ્યા નહોત, તો એમાંની
એકાદ જગા જોવા વિના રહી જાત.

સાહેબ. વાર આગગાડીનું એક કવિત કહો જોઈએ.

લાલો.

મનહરછંદ.

આતે આગગાડી છેકે ગણીએ ગરડગાડી

૧૬૬૧ભાઈનાં દેરાં.

૧૬૫૩૪.

સરજન પાસે મહમદખેગડાનો રોજો

સર મહમદખેગડાનો રોજો

સાહિત્ય પરિષદ

ભરાવી મુઠ્ઠું છે. પછી તેણે જાન ધાણીચણા મોકલ્યા અને
શીઘ્ર મોકલવાનું ભુલી ગયો. તેથી સાંઝ સુધી હુંતો ભુખ્યો રહ્યો.
સાંઝે ઠાકોરની કચેરીમાં ગયો, ત્યાં પુછ્યું ત્યારે મેં એક કવિત કહ્યું.

સાહેબ, તે કવિત જોલો જોઈએ.

લાલો.

અનહરછંદ. અપ્તમાનાલંકાર.

રાજનો મેળાપ આજ ધણે ધણે રોજ થયો,
સરસ પરવ વળી તે દીવાળી સારખું;
જાણું જે જરૂર બહું જાવતું બોજન થશે,
ભિત્તમ પરવ આજ થાય-ન અંગારખું;
પરવનો ગરવતો સરવ વીસરી ગયો,
ખરે ખરે કહું કેણ, કહું ન ક્ષમારખું;
પરવમાં પાણી, ધાણી, ચણાનો ધરવ કર્યો,
સરવ મળીને કરો પરવનું પારખું. ૨૫

સાહેબ, તમે અમદાવાદમાં જોવા લાયક જગાઓ જોઈ છે?

લાલો.

હું પેહેલ વેલો એક સમયે અમદાવાદમાં એટલાજ વાસ્તે ગયો
હતો, કે ત્યાંની જોવા લાયક જગાઓ જોવી. તે વખતે ત્યાં મારે
કોઈનું ઓળખાણ નહોતું તેથી એક ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો
હતો ત્યાં હુંઠીઆ ધર્મના એ સાધુ મારી નજરે પડ્યા, તેઓને
મેં પુછ્યું કે અમદાવાદમાં કય કય જગાઓ જોવા લાયક હશે?
તે જગાનાં નામ મને લખાવો, તો અમારે જોવાની ઇચ્છા છે.

સાધુએ કહ્યું કે અમે નામ બતાવીએ તેથી તમે તે જોવા જાઓ

તેથી રસ્તામાં તમારા પગતળે કીડી મંકોડી મરે તેનું પાપ અ-
મને લાગે. માટે, એતોશું? પણ તમે વગડામાં પાણી તરશા
ખૂબ થયાહો. અને અમે તમને સામા મળીએ. અને તમે અ-
મને પુછો કે ક્યાંય પાણી પીવાનું છે? તે અમે જાણતા હાઈ-
એ કે રસ્તાની ફલાણી બાજુ ઉપર કુવો કે વાવ છે. તો પણ
અમારાથી તમને કેહેવાય નહિ. એવો અમારો ધર્મ કકણ છે.
તમે અમારા બતાવ્યાથી જતાં રસ્તામાં પગતળે ઝીણા જીવંત
ચારો, તથા કાચું પાણી પીએ, તેનું પાપ અમને લાગે.

પણ અમારા ધર્મનું એક કવિત અમે તમને શીખવીએ તે શીખોતો તમારા અર્થનું છે.

અમે કહ્યું કે તે કવિત બોલો જોઈએ, પછી તે કવિત બોલ્યા, તે તેમના કહ્યા પ્રમાણે ખરેખર અમારા અર્થનું હતું, માટે અમે પેનશીલથી લખી લીધું.

સાહેબ, તે કવિત બોલો.

લાલો.

મતહરંદ,

અંજનશલાકા,^૧ સ્વામીનારાયણની હવેલા,
કાંકરીયું સરોવર જોવું નહિ કોઈએ;
શાહઆલમ, કે શાહીબાગ ન સિધાવાંએ, તો
મકુરખો^૨ કે જુમામસીદ શીદ જોઈએ;
સૂતરના સાંચા, કન્યાશાળા, કે પુસ્તકશાળા,
વાવ દાદાહરીની, જોતાં વખત જોઈએ;
આવી અમદાવાદમાં એવું નહિ જોવું કશું
સાધુ પાસે ધરમ શુણીને પાપ ધોઈએ. ૨૬
વળી તેણે એક દોહરો કહ્યો કે.

દોહરો.

સાત ગાહ પર સરસ છે, જોવા લાયક જેહ;
વાવ અડાળજી આગળે જશો ન જોવા તેહ. ૨૭

સાહેબ, પછી તમે શું કહ્યું.

લાલો.

અમે સમજ્યા કે અમદાવાદમાં આટલી જગાઓ મુખ્ય જોવા લાયક છે, એવું આ કવિતમાં સાધુએ આપણને સમજાવ્યું. પછી અડાળજીની વાવ સુધાં એ બધી જગાઓ અમે જઈને જોઈ આવ્યા. જો એવા હુશીઆર સાધુ મળ્યા નહોત, તો એમાંની એકાદ જગા જોવા વિના રહી જાત.

સાહેબ, વાર આગગાડીનું એક કવિત કહો જોઈએ.

લાલો.

મતહરંદ.

આતે આગગાડી છેકે ગણીએ ગરડગાડી

૧૬૬૧બાઈનાં દેરાં.

૨-સરખજા પાસે મહમદખગડાનો રોજો.

૧૬૫૩૪ * ચીમનલાલ મ ગાંધીસ ગ્રંથાલય *

શુભસતી સાહિત્ય પરિષદ

નિરમી નિરંજને, છે જન-મન રંજની;
 હુંને ઊપાડી જાય, અશ્વથી અગાડી જાય,
 ખેલ જાજ લાજ, ગજરાજ ગર્વ ગંજની;
 અડપથી જાય, આખી ફોજને ઉચ્ચકી જાય,
 પામી મોટું માન તે, વિમાન માન બંજની;
 કહે દલપત, મહીસાગરને કુદી જાય,
 ઇંજન કહું, કે હનુમાનની મા અંજની. ૨૮

હાકોર. ગુરાતમાં જુદા જુદા ધર્મ ધણા છે, તેમાંના તમે કયા ધર્મને માનો છો?

લાલો. સઘળા ધર્મોનું બીજ એકજ સદાચરણ છે. અને ઉપરના વેષ જુદા જુદા છે.

અનહરછંદ.

ક્રોધ મુંડ મુંડાવે, ને ક્રોધ ડાઢી કાઢી નાંખે,
 ક્રોધ રાખે ચોટલી, ને ક્રોધ રાખે ચોટલી;
 સરવ ધરમનો મરમ સદાચરણ છે,
 દુરાચરણ તે પ્રૌઢ પાપ તણો પોટલો;
 આંખાના અનેક ઘાટ ઉપરથી ઓપે પણ,
 સાનીજન જાણે જે આંખાનું બીજ ગોટલો;
 ધર્મગુરુ ધમકારા કરી દલપત કહે,
 તાણે જુદા મત જેને જેમાં જડે રોટલો. ૨૯

સાહેબ. મુંબઈના શ્રીમંતોમાં ગુજરાતી કવિતાના નિયમો, તથા રસ અ-લંકાર વગેરેમાં સારી પઠે સમજી શકે એવો કોણ છે.

લાલો. દેશી કવિતાની બરાબર પરીક્ષા કરીને, ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ કવિતા જુદી કરી આપે એવો શ્રીમંતોમાં તો એક મારા જોવામાં આવ્યો છે, કેમકે તે પિંગળ વગેરેના નિયમો જાણે છે.

અનહરછંદ.

ઈંદ્રના અનંત ગુણ એતો જાણે ઐરાવત,
 વિષ્ણુના વિશેષ ગુણ ગરૂડ વખાણે છે;
 નંદીપતિનો મહિમા નકી જાણે નંદીરાજ,
 સૂરજના ગુણ સમ્રાજ્યો દૂર આણે છે;

સેનાનીના સર્વ ગુણ માહીત મયરરાજ,
 વાધ-વાહિનીને વાધ પૂરણ પીછાણે છે;
 વાણી દેવીનો વિવેક વદે દલપતરામ,
 જયારથ જમ છે તે હંસરાજ^૧ જાણે છે. ૩૦

પછી તે ખારોટે જવાની રજ માગી. ત્યારે સાહેબે તેને એક નોટ આપી.

શાસ્ત્રી. ખારોટ, તમે એનાં નાણાં લઈને શું કરશો?

લાલો. લખેશરી સાહુકાર હશે તેને ઘેર વ્યાજે મુકીશ.

શાસ્ત્રી. તે કેટલું વ્યાજ આપશે?

લાલો. ઓછામાં ઓછું ચાર આના લેખતો આપશેજ,

શાસ્ત્રી. ત્યારે તે કરતાં મારા જેવા કોઈ બ્રાહ્મણને આપીદો તો પેલે ભવ
 તમને સો ગણા રૂપૈયા મળે.

પરભો. અરે આજતો પર્વણી છે માટે વ્યાજ આપે તેનેતો પેલે ભવ
 હજાર ગણા મળે.

લાલો. તમારી પાસે હું કાંઈ પુંજ દેખતો નથી. માટે તમારે નાણાં
 ભેંધતાં હોયતો એકમાં લેવા જાઓ, એક જણનું ખાતું પડાવજો,
 અને એકજણ જામીન થજો, એટલે તમને નહીં પુછે કે તમા-
 રી પાસે પુંજ છે કે નથી. પણ હુંતો તમને નહીં ધીરું.

સાહેબ. એમ કેમ? તમને શાસ્ત્રીનો ભરંસો પડતો નથી?

લાલો. મનહરછંદ.

પાસે પુંજ પેખ્યા પાખી આપવું ઉધારે ધન,

એતોએકવાળાઓનો કાયદો ધલાયદો;

આપીએ આવવમાં તે પામીએ તો પેલે ભવ,

કેવો ધણી અકલથી ધડી કાઢ્યો કાયદો;

એક કહું સો ગણા ખીજી કહું હજાર ગણા,

કાવે તેમ ખોલે ને ખતાવે ખડો કાયદો;

કહો શાણા સરદાર કેમ વિશ્વાસ આવે,

એતો જેવો જુગટાનો જુલાઈનો વાયદો. ૩૧

પછી ખારોટ સલામ કરીને ગયા.

આંક રે જો.

ત્યાં એક ઘઢવી વેગળેથી જુમ પાડીને એક સોરઠો વારે વારે ખોલતો
અને પોતાના મોઠા થોભા ઉપર હાથ ફેરવતો આવે છે.

સોરઠો.

ફરેલ કીર્તી મેર, દુનિયામાં તે દેખવા;

ફારમસ રૂપે ફેર, બોજ પધાર્યા ભૂમિમાં. ૩૨

સાહેબ. આ કોણ આવે છે ?

કવિ. એના વૃદ્ધોને દેવરાસણ નામનું ગામ કવિતાના ઇનામમાં મળેલું છે.
ત્યાં તે રહે છે. અને તેનું નામ રણછોડદાસ છે. તેણે શવરામંડપના
વર્ણનનો રણકીછંદ ધણો સરસ કરેલો છે. તે ગુજરાતમાં કવિ-
તાના સોખી ગૃહસ્થોને મોઢેથી મેં ધણે ડેકાણે સાંભળ્યો છે.
પછી ગઢવીએ આવ્યાને સાહેબને સલામ કરી, ત્યારે સાહેબ
પણ સલામ કરીને ખુરશી સામી આંગળી કરી. એટલે તે
ઉપર ગઢવી બેઠા.

સાહેબ. ગઢવી, તમે સંસ્કૃતમાં સરસ કવિતા રચિ શકો કે નહિ?

રણછોડ. માર્વે પ્રાણીને અને પધાર્યાને, પ્રભુએ મુખ્ય એક એક ગુણ વહેંચી
આપેલો છે. તેથી એક આંખાના ઝાડે ફરિયાદ કરી હતી તે
સાંભળો.

અનહરછંદ.

આંખો કહુ મને ફૂલ ફૂલાવો ગુલાબ જવાં,

તો પ્રભુજી સૌથી શોભા પામું હું સંસારમાં;

ખાલી એટલીજ ખામી કીધી છે નકામી સ્વામી,

તેથી હું હારછું હોડ કરી તેની હારમાં;

અરે આંખા મેં તો મૃતિ સર્વને ખુશી રહેવા.

નિરમ્યો એકાદ મુખ્ય ગુણ નર નારમાં;

દુનિયામાં કોઈ ઠામ, દાએ દલપતરામ,

ઠરાવ્યા નથી બધાય ગુણ એક ઠામમાં. ૩૩

મોઢે ગુજરાતીભાષાની પદ્ય કવિતા રચવાનો મુખ્ય ગુણ ધંધરે
અને આપેલો છે, તે ગુણ મારામાં મારીપડે હોય, એટલે મારે

સંતોષ પામવું. કેમકે સારામાં સારપ, અને ભુંડામાં ભુંડાપ
ખરેખરી હોય, તોજ તે ગુણ ઉત્કૃષ્ટ કહેવાય. તેમજ મારામાં
ખરેખરી એક ગુણ જોઈએ.

સાહેબ. ભુંડામાં ભુંડાપ પણ સંપૂર્ણ જોઈએ કે!

રાણછોડ. એમ ન હોયતો તે ખરેખરી ભુંડો કહેવાય નહિ.

મનહરછંદ.

જગતમાં જગદીશ જોને આપ્યો જેવો ગુણ,
તેવો ગુણ પૂરો હોય તોજ તેનું નૂરછે;
કાઠમાં કઠણતા, કપાસમાં કુમાશ, અને,
સજ્જનમાં ક્ષમા આજી, દૂધમાં અંકુર છે;
સુગંધ લોક સુગંધમાં કશી સંકોચાઈ કરે,
કહે દલપત એમાં એટલી કસુર છે;
વિષમાં વિષમપણું જોઈલું આજી જણાય,
એટલી કિંમત આજી જાણવી જરૂર છે. ૩૪

સાહેબ. તમે હાલ તમારે ગામથી આવ્યા? કે ખીજે ક્યાંધથી?

રાણછોડ. એક રાત્રી બિદાર છે એવું સાંભળીને હું ત્યાં ગયો હતો, પણ
ત્યાં જઈને જોઈું તો તેનું નામ બિદારજી હતું ખરું.

દંડવિજયછંદ.

એલનિ, ખાંડનિ, ગાડી ગણાય, કહો પણ તે પર બાર બારેશું;
ચિત્ર વિષે અપુરાધિ ચિત્રિત, કામનિ તે ધર કામ કરેશું;
કાષ્ટ તણી તરવાર કરી પણ, તે ચક્રિ શત્રુનું સેન મરેશું;
મુક્ત શુણો દલપત કહે, નર નામ ઉદારયિ કામ મરેશું. ૩૫

સાહેબ. ત્યારેતો તમારી ધારણા પૂરી થઈ નહિ હોય; અને વખત નકામો
ગયો હશે.

રાણછોડ.

મનહરછંદ.

કામની સિદ્ધી થવાને જણાણીનો જાપ કરી,
કાઠી ધડી, તે કહો નકામની કે કામની;
દામની લાલચે કરે દોસતી લુહારની, તે
આશા રાખે ઉના ઉના કામની કે દામની;

નામની તારીફ કરી રથકારને રીઝાવી,
 લુલો ઘોડી લેશે તે ધનામની કે નામની;
 જામની પદવી લેવા જાય જે હજામ પાસ,
 કહે દલપત, લે હજામની કે જામની. ૩૬

સાહેબ. પછી તેણે તમને કાંઈ પણ આપ્યું કે નહિ?
 રણછોડ. અનહરછંદ.

અતિ અપમાન કરી દયા વિના દીધું દાન,
 એવું દાન દીધાથી ન દીધું તેજ સારું છે;
 આજસ ન કીધી, પણ કપટનું કીધું કામ,
 એવું કામ કીધાથી ન કીધું તેજ સારું છે;
 પાણીની તરશ લાગ્યે વિખતણું પીધું પાન,
 એવું પાન પીધાથી ન પીધું તેજ સારું છે;
 કહે દલપત, ઠગવા પ્રભુનું લીધું નામ,
 એવું નામ લીધાથી ન લીધું તેજ સારું છે. ૩૭

સાહેબ. ત્યારે તેણે તમારી કવિતા સાંભળીને, તે સારી છે, કે નરસી છે
 એવું કાંઈ કહ્યું કે નહિ.

રણછોડ. એક શરણાધવાળો સાત વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરીને, રાગ રાગણી
 આજાપવા શીખીને, એક શેઠને રીઝવવા ગયો હતો, તેવું થયું.

સાહેબ. તે કેવી રીતે?

રણછોડ. અનહરછંદ.

એક શરણાધવાળો સાત વર્ષ સુધી શીખી,
 રાગ રાગણી વગાડવામાં વખણાણો છે;
 એકનેજ જાણું, એવી ટેક છેક રાખી,
 એક શેઠને રીઝાવી. મોજ લેવાને મંડાણું છે;
 કહે દલપત પછી બોલ્યો તે કંજુસ શેઠ,
 ગાયક નાલાયક, તું ફોગટ પુલાણો છે;
 પોણું છે તે બોલ્યું તેમાં કરી તે શી કારીગરી,
 સાંભળું બજાવે, તો હું જાણું કે તું શાણો છે. ૩૮

સાહેબ. વળી એક સેનાં અને પોપટના સોદાગરને પણ એમજ થયું હતું,
 તે શી રીતે!

રણછોડ.

મનહરચંદ.

સોદાગર એક શુક, સારિકાને, સારી રીતે,
 શીખવી કવીત નીત સારા સારા સ્વરમાં;
 કોઇ ભારે બૃપતિને બેઠ કરવાને આલ્યો,
 ગામડામાં વાસો વશો ગોવાળના ધરમાં;
 તારીફ શુણીને જોવા ત્યાં લોકો તમામ મળ્યા,
 નૌખી રીતખાત કશી ન આવી નજરમાં;
 કહે દલપત્તરામ ગામનો ગમાર બોલ્યો,
 તેવા ધણુ તેતર તો છે મારા છેતરમાં. ૩૬

વળી તે રાજના રાજ્યમાં એક એવો માણસ છે, કે સહને
 હલકા બોલથી સંતાપીને, પોતે જાણે છે કે મનેજ બોલતાં આ-
 વડે છે.

સાહેબ. ત્યારે તમે તેને કાંઈ સમજાવ્યો કે નહિ?

રણછોડ. એક મુસાફર વનમાં જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં તેને એક રાજ
 સામો મળ્યો, તે રાજને તેણે બોલાવ્યો; ત્યારે રાજના મુખમાંથી
 એવા અદબ બરેલા શબ્દો નીકળ્યા કે, જેથી તેને સાંભળીને
 અત્યંત આનંદ થયો, પછી આગળ જતાં એક બીલ સામો મળ્યો.
 ત્યારે જાણું કે, આવા વનમાં કોઈ સાથે બોલવા ચાલવાનું નથી,
 માટે આ બીલ સાથે ઠાઠી મીઠી વાત કરું અથવા તેને બોલાવું
 તો ઠીક. પછી તે બીલને બોલાવાથી ઉલટું પસ્તાવું પડ્યું.

સાહેબ. તે શી રીતે?

રણછોડ.

મનહરચંદ.

જંગલમાં જતાં એક દૂરચકી રાજ દોઠો,
 બોલાવતાં તેના બોલ કાજુ લાગ્યા કાનને;
 પછી એક બીલ પેખી, પ્રીતે તેની પાસ જઈ,
 બોલાવ્યો ત્યારે તે બોલ્યો, જાણે બૂલી બાનને;
 તું કોણ છે? કેનો છેવો? પિતા તારો મુઆ પછી
 માએ નાતર કુંડે કે? સાથે સાચું માન ને;
 દાએ દલપત્તરામ સાંભળી સંતાપ થયો,

દિલમાં લગવું પડ્યું જોલાવી નાદાનને. ૪૦

માટે એવા લોકોની સાથે જોલવું નહિ તેજ ઠીક છે.

સાહેબ. ત્યારે શું કરવું?

રણછોડ.

મનહરછંદ.

દેખવા પરાયા દોષ ચુક્ત જે અંચળ થાય,
અંચળ તો આપણીજ આંખ આડું ધરીએ;
મિથ્યા સુખ સ્વાદ માટે કરે જે વિવાદ કોઈ,
રાખીએ વદન-અંધ, વેણ ન ઉચરીએ;
સમજી વિચારી કદી સંઘાસ ઉઘાડીએ ન,
જે ઉઘાડીએ તો નાક અંધ કરી ફરીએ;
કહે દલપતરામ, જે કદાપિ કોઈ ઠામ,
ખજ સુખ ખોલે, ત્યારે કાનઅંધ કરીએ. ૪૧

વળી એક ગામના બશકણા શ્વાનને એક કવિએ શીખામણ
દીધી હતી.

સાહેબ. શી શીખામણ દીધી હતી?

રણછોડ.

મનહરછંદ.

માનવીઓ મધ્ય અભિમાન ધરી શ્વાન કહે,
નગરીના લોક છેક નખળા નરમ છે;
હુંતો ભસું સર્વને, મને ભશી ન શકે કોઈ,
કેવું મોટું માંડે એખું ચઢવું કરમ છે;
ત્યારે તેને તેજ ઠામ, કહે દલપતરામ,
ખોટો એવો મોટો તારા મનમાં મરમ છે;
ભસવાનો બાઈ તેતો તારોજ ધરમધાર,
સજ્જનને ભસવાની બારેવ શરમ છે. ૪૨

સાહેબ. ત્યારે તેના રાજ્યમાં રધયતને ધનસાફ કેવો મળતો હશે?

રણછોડ. ત્યાં જડજ, કલેકટર, મુનસફ, વગેરે ઠરાવેલા છે ખરા. પણ તે
જડજની કોરટમાં અમે જેવા ગયા હતા, તો તરેહવાર રીતે કામ
ચાલતું દીડું.

સાહેબ. કેમ વાડે? વાદી પ્રતીવાદીની જીખાનીઓ શી રીતે લેવાતી હતી

અને કેવા ધોરણથી ધનસાક થતો હતો?

રણછોડ,

મનહરચંદ.

અરજી લખાવી લાવી આપે જ્યાં અરજદાર,
આગળથી એને કહું જુઠીએ અરજ છે;
પામે લાંચ, પછી પ્રતિવાદીપર પત્ર લખે,
પાસે આવે ત્યારે પુછે કેટલું કરજ છે;
એની જો અધિક લાંચ આવે, તો ઉડાવે કામ,
ગમે તેમ થાય પછી તેને શી ગરજ છે;
કાયદો તો કદી નહિ દીઠો દલપત્ત અને,
જડજ ગણાય છે, તે જરૂર જડીજ છે. ૪૩

સાહેબ. વાંચ, સારામાં સારો રસ શેમાં હશે!

રણછોડ.

મનહરચંદ.

ઉત્તમ આ લોકમાં કહું છે કેક રામામરસ,
કામરસ ઉત્તમ કહ્યો છે શાસ્ત્ર કોકમાં;
રામકથામાં કહ્યો છે ઉત્તમ તો રામરસ,
દામરસ કેક તો રૂડો ગણે છે રોકમાં;
ગુચ્છ જાણી બીજા બહુ તજીને તમામ રસ,
હરામી હરામ રસ ચાખી પુલે કોકમાં;
જેણે જેમાં સ્વાદ દીઠો દાખે દલપત્તરામ,
કવિ, રૂડો કાવ્યરસ લેખે છે આ લોકમાં. ૪૪

જે વસ્તુ પારકા ઉપયોગમાં આવે, તે વસ્તુનેજ ધન્ય છે.
પશુનાં ચામડાં, પક્ષીનાં પીછાં કામમાં આવે છે, પણ મા-
ણુમની તો મહોગત, અને કવિનાં વચન બીજા લોકોના ઉપયોગ-
માં આવે છે.

મનહરચંદ.

પશુઓના પંડતણાં ચામડાંને ચાહે લોક,
પક્ષીઓની પાંખ કામ આવે કેક કામમાં;
ઝાડતણાં ફુલ, ફળ, પાન, રસ, કાઠ કાંઠ,
એતો ઉપયોગનાં ગણાય ગામે ગામમાં;

કાંચળી સરપતી, ને કીડાઓની લાળ હીર,
 માંછલીનાં મોતી ગોતી ધરે લોક ધામમાં;
 કહે દક્ષપત્તરામ માનવીની મહોબત,
 કવિયોનાં કથન આવે છે અતિ કામમાં. ૪૫

સાહેબ વાર કવિના મુખમાં અમૃત હોય એવું કહેવાય છે તે ખરી વાત હશે?

રણુછોડ. હા સાહેબ, ખરી વાત છે.

સાહેબ, અમૃત શબ્દનો તો એ અર્થ છે કે, તે મોતથી બચાવે.

રણુછોડ. તે અમૃત કરતાં પણ કવિના મુખના અમૃતમાં વધારે ચમત્કાર હોય. કેમકે પેલું અમૃત તો જીવવાળા પ્રાણીનેજ મોતથી બચાવે, અને કવિતો સાહેતો જડ પદાર્થને પણ મોતથી બચાવીને ઝાંઝાં વર્ષ સુધી જીવાડી શકે.

સાહેબ. એ વાત આ બધી સભા કબુલ કરે, તેવી ખાતરી શી રીતે કરી આપશો.

એવામાં સભાસદોને વેહ્યવા સાર પાન સોપારી વગેરે લાવેલા, તેમાં ધલાધચીનું પડીકું છોડીને ધલાધચી રૂપાની રકાબીમાં મુકી હતી. અને તે પડીકાના કાગળો વતે, જતાવરની હુગાર જાજમ ઉપરથી લુધને બહાર ફેંકી દીધેલા હતા તે રણુછોડ-દાસની નજરે પડ્યા. એટલે એક છોકરાને કહ્યું કે પેલા કાગળના ડુચા લાવ, પછી તેણે તે ડુચા લાવીને આપ્યા, એટલે રણુછોડદાસે તે ઉખાળીને પહોળા કર્યા.

સાહેબ. નહિ નહિ, એવા ન્યુસપેપરના ખરાબ કાગળ શા વાસ્તે લોછો?

તમારે કાગળ જોઈતા હોય તો હું બીજા સારા આપું.

રણુછોડ. નહિ સાહેબ, આનોજ મારે ખપછે.

પછી તે ડુચામાંથી બે કાગળો નીકળ્યા, તેમાં એક ન્યુસપેપરનો હતો અને બીજો લખેલો રદી હતો તે લઈને.

રણુછોડ. જુઓ સાહેબ આમાં લખેલી વાત હવે કેટલા દહાડા જીવશે?

સાહેબ. એ ન્યુસમાં છાપેલી વાત જોણે વાંચી હશે તે ધણાએકને એકાદવર્ષ સુધી સાંભરશે, પછી વીસારી દશે. કેમકે એવાંતો ધણાં છપાય છે. તેમાંથી બધાંય કેટલાં સંભારી રખાય?

અને આ ચીઠામાં લખેલી વાતતો ફક્ત બેકે ત્રણ જણે જાણી

હશે માટે આજથીજ એ કુચો ઊદરડામાં જશે એટલે તેનું મોત
આવી ચુક્યું.

રણછોડ. વાહ એ ચીઠી વાંચોતો ખરા, જોધએ તેમાં શું લખેલું છે? પછી
તે ચીઠી વાંચી. તો સુરતના આતમારામ બુખણની ત્યાં ટુકાન
હતી. ત્યાંના મુનમે એક મુનસીને આખુ પહાડ ઉપર હવાખાવાની
જગા કેવી છે, તે જોવા સારૂ મોકલેલો હતો, કેમકે અહીં તાપ
ખડું પડતો હતો, માટે ક્યાંઈ ઠંડી હવા હોય ત્યાં જવાની મ-
રજી હતી. તે મુનસીએ આખુ ઉપર જઈ આવીને એ ચીઠી
લખેલી હતી.

મુનીમનું નામ લખીને પછી લખ્યું હતું કે, જ્યાં ઉંદાળામાં
બલા બલા રાજાઓ આવીને વસે છે, એવી સુંદર રસાળ પૃથ્વી
મેં આખુ ઉપર દીઠી. વાહ વાહ શી રસાળ પૃથ્વી છે! જ્યાં
સારી હવાજ હવા મળી, જ્યાં પીક (કોયલ) ધ્રુષિત વાસો વસે છે.
અને કપિ (વાનર) પણ ત્યાં ચાહીને વસવા જશે. અને કેક
વાદ કરે છે. પણ જે પહાડમાં દરેક તાજી દવાઓ છે તેનો
ગણતાં તાગજ નથી આવતો. ઓ ચાર, તું કહીશ કે આ તાશીર
વાજખી છે. માટે હું ચાર, ત્યાં જવાને શિતાખી કર.

પછી રણછોડદાસે તે મતજખનો એક દોહરો અને સવૈયો બના-
વીને શીષ્ટ ઉપર લખ્યો.

દોહરો.

ઉંદાળે આવી વસે, બલા બલા ભૂપાળ;

અવજોડી મેં આખુપર, રમણિક મહી* રસાળ.

૪૬

સવૈયો ખાવીશો.

ગનાગત બેદ, એટલે અવજો તથા સવજો વંચાય તે.

વાહરે વાહ રસાળિ મહોજ, જહીં મળિ સાર હવારે હવા;

વાસ વસે જહિ ચાહિત પીક, કપી તહિ ચાહી જસે વસવા;

વાદ કરે હજિ તાગ નહીંજ, જહીં નગ તાજિ દરેક દવા;

વાજખિ તાશિર ચાર કહીસ, સહી કર ચાર શિતાખિ જવા.

૪૭

એ સવૈયો ઊભટો મુઝટો વાંચી સંભળાવ્યો. તે સાંભળીને

બધા સભાસદો અચરજ પામીને, એક બીજા પાસેથી શીલેટ
જેવી લખને વાંચવા લાગ્યા, અને કારકુનોને ઉપરા ઉપરી ક-
હેવા લાગ્યા કે, એ સવૈયો મને લખી આપો. કોઈતો ઉમેદવાર
છોકરાઓને કહેકે તુ મને ઝટ લખી આપ, તો તેના લખામણીના
બે આના કે પાચલું હું આપીશ. એ રીતે બધા સભાસદોએ
તે સવૈયો લખાવી લીધો.

રણછોડ. (સભાસદોને) હવે એ સવૈયો ક્યાં સુધી જીવશે?

સભાસદો. અમે ધારીએછીએ કે આખા ગુજરાત દેશના લોકોની ગુજરા-
તી ભાષા જ્યાં સુધી જીવશે, ત્યાં સુધી આ જીવશે.

સાહેબ. જો એ ચીઠી લખેલી, તથા જેના ઉપર લખેલી, તેઓનાં
નામ કવિતામાં કેમ લાગ્યા નહિ?

રણછોડ. તેઓનાં નામ જીવતાં રાખવાની મારે શી ગરજ છે?

પ્રેમાનંદ ભટ્ટે કવિતામાં ફક્ત એટલું જ લખ્યું છે કે,

“વીરક્ષેત્ર વડોદરે, ગુજરાત મધ્યે ગામ;”

“આતુર્વિંશી સ્મૃતિ પ્રાક્ષણ, ભટ્ટ પ્રેમાનંદ નામ.” ૧

પણ તે સમે ત્યાંનો રાજા કોણ હતો? તેનું નામ તેણે લખ્યું નહિ,
તેથી જણાય છે કે તે રાજાએ તે કવિના ગુણ જાણ્યા નહિ હોય,
તેથી તે રાજાનું નામ કવિએ અમર રાખ્યું નહિ. નહિતો જેમ
હાલ આખી ગુજરાતનાં બાઈડીઓ અને છોકરાં સુધાં પ્રેમાનંદ
ભટ્ટનું નામ જાણે છે, તેમ તે રાજાનું નામ પણ સડે સંભારતા
પ્રેમાનંદની વખતમાં તો કદાપિ ત્યાંનો રાજા જાણતો હશે કે,
પ્રેમાનંદ કરતાં મારી કીર્તિ ઘણી છે. અને મને ઘણા લોકો
ઓળખે છે, પણ આજતો તેને કોઈ જાણતું નથી.

સાહેબ. સાબાશ, સાબાશ, રણછોડદાસ ગઢવી; તમેતો હદ વાળી. પછી
રણછોડદાસે સાહેબને સલામ કરીને ભાષણ બંધ કર્યું.

એ સભામાં મુડેટીના ઠાકોર સૂરજ મલજી બેઠા હતા. તે-

ઓ રણછોડદાસની કવિતાથી એટલા તો રંજન થઈ ગયા, કે
તેમણે બીજે દાહાડે રણછોડદાસને પોતાને ઊતારે બોલાવીને,
પોતાને ચડવાની રૂપો ની કીમત વાળી ઘોડી શણગારીને બ-
ખશીશ આપી.

આંક ૪ થો.

એક ગૃહસ્થ કેટલી એક ધામધુમથી આવેછે, તેને વેપ રાજના
જ્યો. આગળ છડીદાર ખાલેછે કે નીચા રખો મેહુરખાત સન્નામ.

સાહેબ. આ કોણ આવેછે?

દલ. એ વીરમગામના નામાંકિત ભીમા ખારોટના ચિરંજીવ પૃથ્વીરાજ
ખારોટ છે. તે વીશ લાખ રૂપૈયાની આશામી કેહવાય છે.
ભાવનગર, ઝાલાવાડ, અને જામનગર વગેરેના રાજાઓ તેઓને
ધણુ માન આપે છે, અને ઘણે ઠેકાણે તેમની નાણાવડાની
ફુકાનો છે. અને તે હાલ અહીંના એક ગામમાં પરણવા આ-
વેલા છે.

સાહેબ. હાહા એમને તો હું સારી પઠે ઓળખું છું, એતો મારા દોસ્તદાર
છે. પછી ખારોટ તંત્રમાં આવ્યા, અને સલામ કરીને એક
ખુરસી ઉપર બેઠા.

સાહેબ. ખારોટ તમે કાંઈ કવિતાનો અભ્યાસ રાખો છો કે નહિ? કેમકે તે
તમારા અને આજણના કુળની વિદ્યા છે. માટે તમારે તો
અભ્યાસ રાખવો જોઈએ.

પૃથ્વીરાજ. અમારા મોટા બાઈ ત્રીકમ ખારોટછે. તેમને કવિતાનો થોડો
ધણો અભ્યાસ છે. અને હું રચી જાણતો નથી, પણ કેટલાંએક
કવિત મેં શીખી રાખેલાં છે ખરાં.

સાહેબ. દેશીઓનું ફુઝ મટવાનું મૂળશું છે? તે વિષે કવિત આવડતું હોય
તો બોલો.

પૃથ્વીરાજ. મનહરછંદ. કારણમાળાસંકાર.

ભણતર ભણ્યા થકી, ચિત્તમાં વિચાર પામે,
ચિતના વિચાર થકી બુદ્ધિબળ થાયછે,
બુદ્ધિબળ થકી કળા કુશળતા કોટી વધે,
કળા કુશળતા થકી ઉદ્યોગ કરાય છે;
ઉદ્યોગ કર્યા થકી ધંધા અનેક ધારી શકે.
ધંધા થકી દેશ વિશે દૌક્ષત દેખાય છે,

દેશની દોલત યકી દાખ દલપત રામ,

દેશની પ્રબળુ દેખો દુઃખ દર જાય છે. ૪૮

સાહેબ. તમારા જીવલામાં હાલ સુધારો છે, કે કુધારો છે?

પૃથીરાજ.

મનહરછંદ.

ગામમાં કુધારો, કૈક નામમાં કુધારો,

કૈક કામમાં કુધારો કોટિ કષ્ટ કરનારો છે;

નહાવામાં કુધારો, ખાવું ખાવામાં કુધારો,

ગીત ગાવામાં કુધારો છે તે કહો કશો સારો છે?

વીવામાં કુધારો, પાણી પીવામાં કુધારો દીસે,

દીવામાં કુધારો નકી જાણો ને નકારો છે;

કહે દલપતરામ ઠરી રહ્યો ઠામ ઠામ,

ક્યાંથી ક્યાંથી કાઢીએ જ્યાં ધારે ત્યાં કુધારો છે. ૪૯

બણી બણી ભેદ પામી નાસ્તિક ધરાવે નામ,

કહો પછી ત્યાં કશો કુધારાનો ઉધારો છે;

મજે જો ખીજને માન ઉપજે અરીબ્યા, એવો

લાયકી વાળા છે લોક ત્યાં લાગુ ધારો છે;

કેળવણી નહીં હોય, હોય ત્યાં કુધારો પણ,

કેળવણી વાળા વિષે શુદ્ધ ક્યાં સુધારો છે;

કહે દલપતરામ ઠરી રહ્યો ઠામ ઠામ,

ક્યાંથી ક્યાંથી કાઢીએ જ્યાં ધારે ત્યાં કુધારો છે. ૫૦

સાહેબ. પણ હાલ વિદ્યાનો અન કળા કૃશજતાનો દુનિયામાં વધારો કે-
વો જણાય છે?

પૃથીરાજ.

મનહરછંદ.

પવનનો તોલ થયો, તાપ તણું માપ થયું,

માપ મેઘરાયનું કયનથી દીધું કહી;

ઉડગણની* ઉંચાઈ નકી કરિને ગણાઈ,

પૃથવીના પેટની કળાઈ જીગતી જહીં;

પચીશ હજાર મૈલ પૃથવી પ્રમાણ થયું,

જેહતું પ્રમાણ જોતાં કશું જડતું નહીં;
 કહું દલપત હજી તો કહી શકાતું નથી,
 વિદ્યા દેવી જ્ઞાન કેવું કેવું આપશે અહીં, ૫૧
 તેલ વિના દીવા થયા, તારમાં સંદેશા ગયા,
 ખેલ ઘોડા વિના ચાલે ગાડીઓ એવી ખણી;
 ચિત્રમાનું ચિત્રી આપે ચિંતવ્યાં વિચિત્ર ચિત્ર,
 જીઓ જંત્ર જોર થકી ધાણીઓ ફરે ધણી;
 વડો જે વરુણ દેવ દુનીયામાં દાણા દળે,
 સાંચાથી સીવાય, ને નંખાય ક્ષિતિને ખણી;
 કહું દલપત હજી તો કહી શકાતું નથી,
 વિદ્યાદેવી કેવી શક્તિ ઉમેરશે આપણી. ૫૨

સાહેબ. (ભૂગોળ ખગોળના ગોળા દેખાડીને કહ્યું કે) આ ગોળા તમે કોઈ સમૈ દીઠા છે?

પૃથ્વીરાજ. હા, સાહેબ ધણીવાર દીઠા છે.

સાહેબ. એ ગોળા વિષે કવિત આવડતું હોય તો બોલો.

પૃથ્વીરાજ

મનહરછંદ

ભાઈ જીઓ ભીમતણી ગોકુણના ગોળા જેવા,
 ગોળા છે કે અવનિ આકાશના એ આળા છે?
 સાગર, ને શૈલ, શશિ, સૂરજ સહિત, જની,
 આંખમાં અંજલ, એવી દેવીના એ ડોળા છે;
 તોલાં ખાંડી તોળવાનાં, ગોળા મોટી તોપતણા,
 ભાખે એવા ભૂમિમધ્યે ધણા ભાઈ ભોળા છે;
 કથન વિચારી સત્ય કહું દલપતરામા,
 અચિત ખગોળ ને ભૂગળનાજ ગોળા છે. ૫૩

સાહેબ. વારુ ભોજનું રાજ્ય ફક્ત માળવામાં હતું. અને ભોજના કરેતાં બોજા મોટા રાજા તો ધણા થઈ ગયા છે, તથાપિ ભોજનો જશ બહુ પ્રખ્યાત થઈ ગયો એનું શું કારણ હશે?

પૃથ્વીરાજ

મનહરછંદ.

કોઈ રાય શાખ રાજે જંગલી જનાવરોનો,

દેશની દોલત યકી દાખે દલપત રામ,

દેશની પ્રબળુ દેખો કુઃખ દર જાય છે. ૪૮

સાહેબ. તમારા જીલ્લામાં હાલ સુધારો છે, કે કુધારો છે?

પૃથ્વીરાજ.

મનહરછંદ.

ગામમાં કુધારો, કૈક નામમાં કુધારો,

કૈક કામમાં કુધારો છોટિ કૃષ્ટ કરનારો છે;

નહાવામાં કુધારો, ખાવું ખાવામાં કુધારો,

ગીત ગાવામાં કુધારો છે તે કહો કશો સારો છે?

વીવામાં કુધારો, પાણી પીવામાં કુધારો દીસે,

દીવામાં કુધારો નકી જાણો ને નઠારો છે;

કહે દલપતરામ ઠરી રહ્યો ઠામ ઠામ,

ક્યાંથી ક્યાંથી કાઢીએ જ્યાં ધારું ત્યાં કુધારો છે. ૪૯

બણી બણી ભેદ પામી નારિતક ધરાવે નામ,

કહો પછી ત્યાં કશો કુધારાનો ઉધારો છે;

મળે જો ખીજને માન ઉપજે અરીખ્યા, એવો

લાયકી વાળા છે લોક ત્યાં લાગુ ધારો છે;

કેળવણી નહીં હોય, હોય ત્યાં કુધારો પણ,

કેળવણી વાળા વિષે શુદ્ધ ક્યાં સુધારો છે;

કહે દલપતરામ ઠરી રહ્યો ઠામ ઠામ,

ક્યાંથી ક્યાંથી કાઢીએ જ્યાં ધારું ત્યાં કુધારો છે. ૫૦

સાહેબ. પણ હાલ વિદ્યાનો અને કળા કુશળતાનો દુનિયામાં વધારો કે-
વો જણાય છે?

પૃથ્વીરાજ.

મનહરછંદ.

પવનનો તોલ થયો, તાપ તણું માપ થયું,

માપ મેધરાયનું ક્યનથી દીધું કહી;

ઉડગણની* ઉંચાઈ નકી કરિને ગણાઈ,

પૃથ્વીના પેટની કળાઈ જુગતી જહીં;

પચીશ હજાર મૈલ પૃથ્વી પ્રમાણ થયું,

*આશ્રયના તારા,

જેહનું પ્રેમાણુ જોતાં કશું જડતું નહીં;
 કહે દલપત હજી તો કહી શકાતું નથી,
 વિદ્યા દેવી જ્ઞાન કેવું કેવું આપશે અહીં, ૫૧
 તેલ વિના દીવા થયા, તારમાં સંદેશ ગયા,
 ખેલ ઘોડા વિના ચાલે ગાડીઓ એવી ખાણી;
 ચિત્રભાનુ ચિત્રી આપે ચિંતવ્યાં વિચિત્ર ચિત્ર,
 જીઓ જંત્ર જોર થકી ધાણીઓ ફરે ધણી;
 વડો જે વરણ દેવ દુનીયામાં દાણા દળે.
 સાંચાથી સીવાય, ને નંખાય ક્ષિતિને ખણી;
 કહે દલપત હજી તો કહી શકાતું નથી,
 વિદ્યાદેવી કેવી શક્તિ ઉમેરશે આપણી. ૫૨

સાહેબ. (ભગોળ ખગોળના ગોળા દેખાડીને કહ્યું કે) આ ગોળા તમે કોઈ સમૈ દીધા છે?

પૃથ્વીરાજ. હા, સાહેબ ધણીવાર દીધા છે.

સાહેબ. એ ગોળા વિષે કવિત આવડતું હોય તો બોલો.

પૃથ્વીરાજ

મનહરછંદ

ભાઈ જીઓ ભીમતણી ગોંડણના ગોળા જેવા,
 ગોળા છે કે અવનિ આકાશના એ ઝોળા છે?
 સાગર, ને શૈલ, શશિ, સૂરજ સહિત, જેની,
 આંખમાં અંજલિ, એવી દેવીના એ ડોળા છે;
 તોલાં ખાંડી તોળવાનાં, ગોળા મોટી તોપતણા,
 ભાષે એવા ભૂમિમધ્યે ધણા ભાઈ ભોળા છે;
 કથન વિચારી સત્ય કહે દલપતરામા,
 અચિત ખગોળ ને ભૂગળનાજ ગોળા છે. ૫૩

સાહેબ. વાર ભોજનું રાજ્ય ફક્ત માળવામાં હતું. અને ભોજના કરેતાં ખોજ મોટા રાજા તો ધણા થઈ ગયા છે, તથાપિ ભોજનો જશ બહુ પ્રખ્યાત થઈ ગયો એનું શું કારણ હશે?

પૃથ્વીરાજ

મનહરછંદ.

કોઈ રાય શાખ રાખે જંગલી જનાવરોનો,

†સૂર્ય.

કોઈ શોખ રાખે મહા મલ્લના સમાજનો;
 બહુ શોખ રાખી કોઈ બાગ બંગલા બનાવે,
 કોઈ શોખ રાખે બહુ ખેલ ગજ બાજનો;
 કોઈ શોખ રાખે બહુ અસ્ત્ર શસ્ત્ર વસ્ત્ર કેરો,
 કોઈ બહુ રાખે બલાં ભૂષણો કે બાજનો;
 પાંચસે કવિયો પૂસ પારખીને પાસે રાખ્યા,
 ભૂમિમધ્યે તેથી જશ રહ્યો બોજરાજનો. ૫૪

સાહેબ. મહારાણી વિક્ટોરીઆ સાહેબના હજીરી કવિને, મારા કરતાં મોટો પગાર મળેછે. અને ત્યાં કવિના નીમનોકતી જગા છે. ત્યારે આ દેશના હાલના રાજાએને શું કવિતાનો શોખ નહીં હોય, કે તેઓની પાસે કોઈ નામીયો કવિ ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી. તેનું શું કારણ હશે?

પૃથ્વીરાજ

મનહરછંદ

હાથણી અમૂલ્ય હોય, પણ જો પેદાશ એ કે,
 ગામની નહોય તો કહો તેને શા કામની;
 મીલકત મળી પણ જીવવાની આશા, એક
 જામની^૧ નહોય તો કહો તેને શા કામની;
 કવિતા સરસ પણ જોને, આશા અવિચળ,
 નામની નહોય તો કહો તેને શા કામની;
 દાખે દલપત, સાડી સારી પણ, સદનમાં
 કામની^૨ નહોય તો કહો તેને શા કામની. ૫૫

હાલમાં અંગ્રેજી જીલ્લાઓમાંથી કવિયોની કવિત ના આવજ સંભળાય છે. પણ ગુજરાતમાં મોટું રાજ્ય ગાયકવાડ મહારાજનું છે. પણ ગુજરાતી બાષામાં સર્વ લોકોપયોગી કવિતાનો અંથ હાલમાં બનેલો ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી.

સવૈયો ઈંદ્રવિજય

ગાયકવાડની નોખત નાદ, મેં નર્મદાપાર શુણ્યો શુભ જાતો;
 જીતણો જરિયાનનો વાવટો, દ્વારામતી લગિ દોઢો દેખાતો;

હાથી અને હયનો હહાણાટ, શુણ્યો વળિ મદ્દનો મામલો થાતો; કોઈ કવીનો અવાજ વડોદરા શેરની ખાર નથી સંભાળતો. ૫૬ રણિયોગદેવી. તમે કવિતા બોલ્યા તે વિષે મારે એક સવાલ પુછવાનો છે તેનું સમાધાન કરો.

પૃથ્વીરાજ. તમારો સ્વભાવ હું જાણું છું; તમે વાદ વદવા સાડું પુછો છો અને તમારું મન હા કહેશે, તોપણ તમારી જીભ હા કહેવાની નથી. મારે દાંતી માથાકુટ કરવાનું મને ગમતું નથી, કહ્યું છે કે,

સવહરછંદ.

રોગવાળો એસડના યોગથી આરોગ્ય થાત,
વિના રોગ રોગી બને તે રોગ શે ટળશે;
બીધતો ને જન હોય તે જગાડ્યો જગે પણ,
જાગતો ને હંધે તેની હંધ શે નિકળશે,
સંશયથી સ્વાલ પૂછે તેનું સમાધાન થાય,
વાદ વદવાને પૂછે તેમાં તો શું વળશે;
દાખે દલપતરામ મિથ્યા માથાકુટ માંથી,
દૂષ કે કલેશનાં વિશેષ ફળ ફળશે. ૫૭

રણીયો. મારે એટલુંજ પુછવું છે કે તમે કવિતાને છેડે અનુપ્રાસ લાલો છો. તે વિષે પિંગળમાં તો કાંઈ જણાવું નથી.

પૃથ્વીરાજ. કેઈ ભાષાના પિંગળની તમે વાત કરો છો? ફારસીની, અરબીની, હંગરેજીની, સંસ્કૃતની, કે વ્રજભાષા વગેરે દેશી ભાષાના પિંગળની?

રણીયો. ગમે તે ભાષાનું પિંગળ હોય પણ નિયમ એકજ કે નહીં?

પૃથ્વીરાજ. ના બાઈ બધી ભાષાઓના વ્યાકરણના અને પિંગળના બધા નિયમો મળતા આવતા નથી.

વેદની કાંડીઓમાં ગુરૂ લખુની ગણતીનો નિયમ નથી, એજો સહુથી પહેલો વાલ્મિકે રામાયણમાં કર્યો.

પછી દોહરા, ચોપાઈ, સોરઠા, કુંડળીઆ, છપા, તથા કેટલાં એક શ્લોકોનાં વૃત્ત લખીને તે બધાનાં છંદ નામ પાડીને વ્રજભાષા વગેરેમાં પિંગળો થયાં. તેઓમાં એકે પિંગળ એવું મારા જીવામાં.

આવું નથી કે, જેમાં છંદને છેડે અનુપ્રાસ મેળવ્યો નહોય. કદા-
પિ આપના જોવામાં આવું હોય તો તે પિંગળનુ નામ ખતાવો,
એટલે આજથી એટલી નવી વાત માગ જાણવામાં આવશે.
અને વ્રજભાષા કે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાસ વિનાની કોઈ ના-
મીયા કવિની કવિતા પણ મારા જોવામાં આવી નથી.

સાહેબ, એતો રણિઓ ગઢવી ખાલી તકરાર કરેછે. એવી નદ્રામી તકરાર
સાંભળવાથી કોઈને કશો ફાયદો થવાનો નથી તે કરતાં રણિઓ-
ગઢવી કહેછે તેમ પોતેજ હમેશાં કરશે તો ધણું સાફ, પણ
પોતે પ્રાસ સાફ ફાંફાં મારતા જશે અને પ્રાસને ધિક્કારતા જ-
શે તે કાંઈ વાજબી કહેવાય નહીં.

વારૂ, તમે ને રણિઓ ગઢવી બંને હિંદુ જાતિનાછો, તથાપિ
તમારા બંનેના સ્વભાવ જુદા કેમ જણાય છે?

પૃથ્વીરાજ. જુઓ સોય, અને કાતર બંને એક જાતિનાં છે. અને બંનેનો
ગુરૂ પણ એક દરજ્જા છે, તથાપિ તે બંનેના સ્વભાવ જુદા છે.
સવૈયો.

એકજ વંશ વિષે ઉપજ્યાં, સહવાસ સદૈવ નિવાસ વસાવે;
એક ગુરૂ ઉપદેશ તથાપિ, મિજ્જજ કદી મળતો નહિ આવે;
દેખી જુઓ દલપત કહે. દરજ્જા તણિ પેઢિ વિષે દરસાવે;
કાતર કાપી કરે અજગાં, પણ સોય સદૈવ સલાહ કરાવે.

સાહેબ. ત્યારે હવે તમારા ખેત્રે જે વાંધો હોય તે પતાવીને સલાહ કરો.
પૃથ્વીરાજ. આપ જોવો ત્રાહિત વયમાં પડેતો સલાહ થાય. કહું છે કે—
સવૈયો.

માહિત વીર વયે ન પડે, વયમાંહિ પડેલ મટે નહિ વાંધો;
દાળ મળી રસરૂપ દિસે ન, વિના જળ જે રૂડિ રીતથી રાંધો
કાપડ સાજું કદી ન-ખનેજ, ગમે ત્યમ ગાંઠ બરાબર બાંધો;
ત્રાહીત તંતુ મધ્યે દલપત, મળે સુખ દાયક સુંદર સાંધો.

આંક ૫ માં.

એક કવિ નીચે લખેલો સોરઠો બોલતો બોલતો આવે છે.

સોરઠો.

કવિતા વેલી વીર, ગૂમ યાત્રુ ગુજરાતથી;
નિર્મળ છાંટી નોર, ફેલાવી તે ફારબંસ. ૫૮

સાહેબ, એ કોણ આવેછે?

દલ, એ ભાવનગરના દરબારના કવિ છે. અને એનું નામ ગઢવી પાતોભાઈ છે; તે જુનાગઢ વગેરેના જુના ઇતિહાસની વાતો બહુ જાણે છે.

સાહેબ, ખરા ખરા, એમની પાસેથી રાસમાળામાં લખવા સાઝ આવણે ધણી વાતો લીધી છે. અને એક મહિના સુધી આપણે સ્વારીમાં રાખ્યા હતા, અને પછી વગેરેમાં તેમને વિદ્યાગિરી આપી હતી.

દલ, હા સાહેબ, તે એજ છે.

સાહેબ, પછી ગઢવી આવ્યાને સલામ કરી એક ખુરશી ઉપર બેઠા. એટલાએક કવિ એવા હોયછે કે, તે પંડેતો લોકોનાં મન રંજન થોડાં કરી શકે. પણ તેની કવિતા વાંચીને લોકો ધણા રંજન થાય તેનું કારણ શું?

પાતોભાઈ, કેટલાંએક રાજ કરતાં તેની પ્રજા સારી હોયછે. ગુરૂ કરતાં શિષ્ય, અને કારીગર કરતાં, કારીગરી સરસ હોય છે, કહ્યું છે કે-

મનહરછંદ.

રાજ કરતાં તો કેંક પ્રજામાં પુરૂષ જીવાં,
જેના પુણ્ય થકી ધણી પ્રજા પાણી પીવેછે;
પિતાથી તો પુત્ર પૂરા પરાક્રમી પ્રોઢ પેખ્યા,
શિક્ષકથી શિષ્ય ધણો જશ પામી જીવેછે;
ભાણો આગ ભઠ્ઠી તણો પૂરો ન પ્રકાશ પડે,
દાખે દલપત જેવો દીવી તણે દીવેછે;
સાંચાનો બનાવનાર સાક નહીં શીવી શકે,
શીવવાનો સાંચો સાક એવું સાઝ શીવેછે. ૫૯

સાહેબ, તમારી નાતના બધા લોકો શો ધંધો કરતાં હશે?

પાતોભાઈ, કેટલાએક વેપાર તથા નોકરી વગેરે કરેછે, અને કેટલાક કવિતાનો ધંધો કરેછે. જેમ પાણીની પેદાશ એકજ આકાશ-

માંથી થાય છે. પણ પછી જને જોવો સંગ તેવો રંગ લાગે
છે. જેમ કે,

મનહરછંદ.

ગંગામાં ગયું જે જળ ગણાયું તે ગંગા જળ,
ગરટમાં ગયું જળ ગંદુરે તે ગણાયું છે;
ખારે દરીયે ગયું તે ખરેખરે ખારું થયું,
છાશમાં પડ્યું તે છાશ રૂપે થી છણાયું છે;
શેલડીએ શાશું થયું શેલડીના રસ રૂપે,
ચૂનામાં બળ્યું તે ચૂના રૂપ થી ચણાયું છે;
એકજ આદ્રશની પેદાશ દલપત કહે,
જેવો જેવો જોગ થયો તેવું તે જણાયું છે. ૬૦

સાહેબ. જે માણસ, ખીજ લોકોની નિંદા કરે છે, અને પોતાના દુર્ગુણ
દેખતો નથી, એવા માણસને શીખામણનું એક કવિત બોલો.

પાતોભાઈ,

કવિત.

હંટ કહે આ સમામાં વાંકાં અંકવાળાં ભુંડાં,
ભૂતળમાં પક્ષીઓને પશુઓ અપાર છે;
બગચાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી,
કુતરાની પુંછડીનો વાંકો વિસતાર છે;
વારણની સુંદ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા,
જેશને તો શીર વાંકાં શીંગડાંનો બાર છે;
સાંભળી શીયાળ બોલ્યો દાએ દલપતરામ,
અન્યનું તો એક વાંકું આપનાં અઠાર છે. ૬૧

સાહેબ. ઉડાઉ, અને આળસુને શીખામણનું કવિત બોલો.

પાતોભાઈ,

કવિત.

કમાઈ કમાઈને કમાણી ધૂળધાણી કરે,
એતે સારો શ્રીમંત ક્યારે થશે સંશારમાં;
બણી બણી ભુલી જાય. બણેલું સંભાળે નહિ,
કહે દલપત થશે કુશલ કે વારમાં;
આંધળી દળે ને આંધો ચાર જ્ઞાન ચાણી જાય,

એતે આટો ક્યારેએને આવશે આહારમાં;
સાત ડગ સામાં ભરી પાંચ ડગ પાછો ફરે,
કહો એતે સંઘ ક્યારે પહોંચે કેદારમાં.

૬૨

સાહેબ. વ્યભિચારીને શીખામણનું કવિત બોલો,
પાતોભાઈ.

કવિત.

કીધાયકી જરકર્મ ચીતરાયું કાશું મુખ,
રાક્ષસ રાવણ તણુ રૂપ દેખડાવીએ;
વાળી બધું ટાળી બેઠો તે તમે સંભાળી જુઓ,
લંપટને એવું કહી લાજ લગડાવીએ;
દુષ્ટ દુરબ્બેધનનુ દેહવટ વળી ગયું,
એવાં એવાં ક્યનોથી કાન જગડાવીએ;
એટલી સમશયી ન સમજે અંજાણુ, તો શું
ઢંઢેરો પીટવીએ? કે ઢોલ વગડાવીએ?

૬૩

“પાળો કે ન પાળો પણ પાપ પડ્યું મુકવાને,
કહી છુટવાનું બળ વેદના ત્રિકાંડનું;
દશપતીતણું બળ દેશીઓને દંડવાનું,
રોજ રોજ રીસાવાનુ બળ ભુંડી રાંડનું;
સાહુકારને તો બળ ન્યાયની સહાયતાનું,
બાંડણાંજ બાંડવાનુ બળ ભુંડા બાંડનું;
કુનિયામાં દેખો બાઈ દાએ દલપતરામ,
કુષ્ટતાન છોડવી તે બળ કુષ્ટ ડાંડનું.

૬૪

સાહેબ. આ દેશમાં સરસમાં સરસ રૂપ ક્યારે થાય છે?

પાતોભાઈ. (મિત્ર) એટલે સૂર્ય જ્યારે મીનરાશીને મળે છે ત્યારે વસંત
રૂપ કહેવાય છે. અને તે સમે આ દેશમાં નવપક્ષવ થાય છે.

કવિત.

પરિમળ અમળ અમળ જળથળ,
રહ્યાં કવિકુળ ક્રોમળ કમળ સુપ્રકાશીને;
ગુણીજન ભ્રમર ભ્રમણ બલ્લી ભાત કરે;
કોકિલ કસોલ અંબ કદંબ નિવાસીને;

વસ્તી ફૂલવાડીમાં ફૂલી ફૂલી ફેલાયાં ફૂલ,
 દુખે છે અશોક લોક શોક ગયો નાશીને;
 પ્રગટ્યાં નવીન પત્ર^૧ અત્ર સરવત્ર જ્યારે,
 એકત્ર પવિત્ર મિત્ર^૨ મળ્યો મીનરાશીને^૩. ૬૫

સાહેબ. પૃથ્વી વિષે એક કવિત કહો જોઈએ.

ઠાકોર. આ મોરની પીંછી વિષે કવિત કહો.

શાસ્ત્રી. આ પોથી વિષે એક કવિત કહો જોઈએ.

પાતોભાઈ. કવિત.

પ્રથમ પકારનો ઉચારતાં ઉચાર થાય,
 જેજ અક્ષરો છે શુદ્ધ નહીં જેના નામમાં;
 અશલી વરણ બધા^૧એ વિષે વસે છે, અને
 જાતે ન જણાય વસ્ત્ર હાડમાં કે આમમાં;
 જેના વિષે વિદ્વાન વિવિધ વિચાર કરે,
 શીખી રાખે તેને એતો આવે બહુ કામમાં.
 પછી જો જો બીજે કામ કહે દલપતરામ,
 પ્રથમ તો ધારી ધારી જોઈલો આ ધામમાં. ૬૬

એ કવિતના પૃથ્વી, પીંછી, અને પોથી વિષે જુદા જુદા અર્થ નીચે
 લખ્યા પ્રમાણે કહી સંભાળાવ્યા.

પૃથ્વી વિષે અર્થ.

પૃથ્વી, આ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં, તેમાં પ્રથમ પકારનો ઉચ્ચાર થા-
 ય છે. અને જેના નામમાં સાફ જેજ અક્ષરો છે, અને તે પૃથ્વીમાં બધા
 અશલી પ્રાણીઆદિક ચારે વરણના લોકો વસે છે. અને તે પૃથ્વી જાતે
 લુગડામાં હાડકામાં કે આમડામાંજ ગણાતી નથી. એની જાતતો રજકણની
 છે. વળી જે પૃથ્વી વિષે વિદ્વાનો તરેહ તરેહના વિચાર કરે છે, તે વિચાર
 જે કોઈ શીખી રાખે તેને બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજે ઠેકાણે પ-
 છીથી જો જો પણ પ્રથમ તો આ તંજુમાંજ ધારી ધારીને જોઈલો.

પીંછી વિષે અર્થ.

તેના પણ જેજ અક્ષરો છે અને પ્રથમ પકાર છે. અને બધા અશલી

“વરણ” એટલે રંગ તેમાં છે. અને તે વસ્ત્ર, હાડકું, કે ચામડાની જા. તમાં ગણાતી નથી. જે પીંછી વિષે વિદ્વાનો તરેહ તરેહના વિચાર કરે છે. અને તેને “શિખિ” એટલે મોર રાખે છે, કેમકે તે તેના બહુ ધામમાં આવે છે, તે પણ બીજાં ઢેકાણે પછી જો જો, પ્રથમ તો આ ધરમાં જોઈલો. પોથી વિષે અર્થ.

તેના પણ જેજ અક્ષરો છે, અને પ્રથમ પદ્યરહે, અને અશક્તી “વરણ” એટલે બધા મૂળાક્ષરો તેમાં છે. તે પોથી, વસ્ત્ર, હાડકું, કે ચામડાની જાત કેહેવાતી નથી. જે વિષે વિદ્વાનો બહુ વિચાર કરે છે. અને તે બણી રાખે તેને બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજાં ઢેકાણે પછી જો જો પણ પ્રથમ તો આ તંબુમાં જ જોઈલો. શાસ્ત્રી. બસ, એટલું જ કે? આ પોથીતો અધિક માસના મહાત્મ્યની છે, એમાંથી સૈકડો વિપ્રોની આજીવિદા ચાલે છે. તેનું કવિત એટલું જ હોય કે? સાહેબ, આ કરોળીયાની જાળનું કવિત કહો જોઈએ, પાતોભાઈ.

કવિત

અતુર કરોળિયા તું ક્યાંથી શીખ્યો અતુરાઈ,

સદાકાળ જેથી તારેમક્ષનો સગાળ છે;

શબ્દ વાદ્યોના મુખમાં અસંખ્ય શબ્દ જેમ,

તેમ તારા પેટમાં અખૂટ ખૂબ લાળ છે;

પ્રાણીઓને પકડવા ગુંથે મોટા મોટા ગ્રંથ,

તેવી જીવગતી જેવી જરૂર તારી જાળ છે;

કોઈ બલો કારીગરી કહું દલપતરામ.

સંસારમાં તેથી સુખી તારાં બચાં બાળ છે. ૭૪

સાહેબ, આ એક પગના મેજ વિષે કવિત બોલો જોઈએ.

પાતોભાઈ.

કવિત. ગુપ્તોત્તર.

એક ટંગીઆતણી ઓલાદમાંથી ઉપજેલો.

અને વળી આજ જાતે હું છું એક ટંગીઓ;

સારો કે નહારો જેવો ધારો તેવો મારે શિર,

બાર ઉપાડુંછું પણ જાતે નથી ભંગીઓ;

સારા સરદાર વચે જેમવાનો અધિદાર,

કહો પછી કોણ મને કહશે કુટંગીઓ;

કહો દલપતરામ મોડા વિનાં મારું નામ;

મેજ કહું તે તમે તપાસો મારા સંગીઓ. ૮૦

સાહેબ, સામાન્ય પાતાભાઈ તમેતો બાવનગરના દરબારમાંનું એક રત્ન હોસો

છે. પછી પાતોભાઈ સલામ કરીને સભામાં એક ખુરશી ઉપર બેસો.

આંક દ્વિઠા.

એક કવિની સાથે પાંચ સાત માણસ હતાં, એવી રીતે આવતા ભેઠને-
સાહેબ. આ કોણ આવે છે.

દલ. એ કુવાવા નામના ગામના વતનદાર કવિ ધીરજી છે. તેણે
ભુજની પોશાળમાં બઠાઈજી પાસે રસરહસ્ય આદિક કવિતાના
ગ્રંથોનો સારો અભ્યાસ કરેલો છે. અને તે આ જીલ્લામાં સર્વો-
પરિ કવિ ગણાય છે. તેની તર્કશક્તિ વખાણવા યોગ્ય છે.
અને તેણે ઘણાં રાજ્યસ્થાનોમાં માન મેળવ્યું છે.

પંછી ધીરજી આવીને સલામ કરીને ઉભા રહ્યા.

સાહેબ. (તે ઇતિહાસની શી શી વાતો જાણે છે, તે જાણવા સાંઝ પુ-
છ્યું કે) તમે શું શું જાણો છો?

ધીરજી. સાહેબ, એમ કેમ પુછો છો કે તમે શું શું જાણો છો. અમે તો
સરસ્વતિ પુત્ર કેહવાઈએ. માટે અગમ નગમની વાત જાણીએ,
અમારું અજાણ્યું કશુંએ ન હોય.

સાહેબ. તમે ક્રિયા ક્રિયા રાજવંશનો ઇતિહાસ જાણો છો?

ધીરજી. આખી દુનીઆમાં જોડલા રાજવંશો છે તે બધાના ઇતિહાસ
અમે જાણીએ આપના કુળનું નામ કારખસ શાથી પડ્યું, તે
વાત પણ અમે જાણીએ. અને આપને તો એ વાતની પૂરી
ખબર હશે કે નહીં હોય.

સાહેબ. (થોડું હસીને) વાર શાથી અમારા કુળનું કારખસ નામ પડ્યું?
કહેા જોઈએ.

ધીરજી. દક્ષિણ દેશનો મુખ્ય દેવ ખંડોઆ. અને ગુજરાતની મુખ્ય દેવી
બૌચરાજી. એ બંને એક સમે યુરોપખંડ જોવા સાંઝ જઈ અ-
ડ્યાં હતાં.

મંત્રહરૈઃ

ખંડોઆ ને બૌચરાજી જો અડ્યાં યુરોપખંડ,

દેખવા લાયક દેશ દેખવા સરસ તે;

યુરાતનમાં કિન્નાક સાહેબના પૂરવજે,

હરખથી પુછ્યું તે બંનેને મુખ હસતે;

પૃથ્વીમાં મારા પુત્ર પૌત્ર પરિવાર વાળા,
મેળવશે કેવું માન, અને કેવો જશ તે,

ખંડોળા બોલ્યા કે “કાર” જોયરાજી બોલ્યા “અસ”
અંને મળી બીરદાં બનીયું “કારઅસ” તે. ૮૩

સાહેબ. તમે ક્રિયા ક્રિયા દેશ જોયા છે?

ધીરજી. “જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ” અત્યારે સૂર્યની નજર
અર્ધા ભૂગોળમાં પહોંચતી હશે. અને અને અહિ ઉભાહૃદયે
પણ અમારી નજર ચારે ખંડ ફરી વળે.

સાહેબ. વાંચે ચારે ખંડમાં. અત્યારે શું છે, તે નજર ફરવીને કહો
જોઈએ.

ધીરજી. (આંખો મીંચીને થોડો વિચાર કરીને)

દોહરો.

અમેરિકા ને એશિયા, વળિં આફ્રિકા યુરોપ;
ક્યાંઈ નથી કિન્નાક સમ, અવર પુરૂષમાં ઓપ.

મનહરછંદ.

કૌસ્તુભનો વીરો હીરો કોહીનુરડે એક છેક,
બીજો ધરણીધરે ધરામધ્યે ધર્યો નથી;
અચળામાં અચળરે હિમાચળ સમાન બીચો,
હામ હાલ જુઓ કોઈ ઠેકાણે કર્યો નથી;
ચીનનો પ્રાચીન કોટ એવો મોટો કોટ અને,
રૂશ દેશ જેવો દેશ બીજો પ્રસર્યો નથી;
ગુજરાતી ગુણીઓના ગુણનો આહક એક,
કિન્નાક સાહેબ, બીજો સાહેબે કર્યો નથી. ૮૪

સાહેબ. વાંચે વિઠોરીયા મહારાણી અત્યારે શું કરે છે, તે તમે દેખડ
તા હો તો કહો.

*પૂર્ણ.

†આવીજ રીતનાં કલ્પિત બીરદ કવિયોએ દેશી રાજાઓને આપેલાં
છે, તે સાંભળીને બોળા લોકો સાચી વાત માની ખેડા છે.

‡તેનું તેજ હિંદુસ્તાન ઉપર પડે છે, માટે તે હીરો સર્વોપરી ગણ્યો છે.
૧૫૪વી. ૨૫૪વત.

ધીરજી. તે મહારાણીના હાથમાં કલ્પમ છે, અને દૂરબીન લાઇને હિંદુસ્તાન બણી જુએ છે.

સાહેબ. શું જુએ છે?

ધીરજી. મનહરછંદ.

પૂરણ પ્રમાણિક જે રાણી વિક્ટોરિયા તે,
પોતાની પ્રજાને પૂરા પ્યાર વડે પેજે છે;
ગરીબ તવંગર કે ઘણી ગોરી ડાયા તણા.
તેને મન તક્ષવત નહી મીન મેળે છે;
કોણ કોણ સુખી છે, ને કોણ કોણ દુખી છે, તે
લખી લખી લેખણથી લેખું તેનું લેજે છે;
દેશ હિંદુસ્તાન દીશે ઘણે દલપતરામ,
દીલ અનુભવ રૂપી દૂરબીને દેજે છે. ૮૫

સાહેબ. મહારાણીના મનની વાત પણ તમે જાણી શકો છો કે?

ધીરજી. અમે શું જાણી શકીએ? પણ અમને સરસ્વતિ માતા પ્રસન્ન છે, તે બધી વાત કહે છે. જો તે વાતની ખાતરી થતી ન હોય તો હાલ આપના મનની વાત કહી આપું.

સાહેબ. મારા મનની વાત કહો જોઈએ.

ધીરજી. મનહરછંદ.

દેશ ગુજરાત વિષે વંધાઈ પિટ્ટા વિશેષ,
ઓપી કરે ઓપતો યુરોપના આશરમાં;
કોટિ કોટિ વિધિની વંધાઈ કળા કૌશલ્યતા,
હિકમતી કરે ગ્રેટબ્રીટનની હારમાં;
ગુજરાતી કવિયોના ગુણને ગજવું, ને
સજવું વળી તેઓને શ્રીમંત આ સંસારમાં;
કહે દલપતરામ સાહેબ કિન્નાક શુણા,
આ સમે છે એવી વાત આપના વિચારમાં; ૮૬

તે સભામાં એક પાદરી સાહેબ બેઠા હતા, તેઓને સભાસદોએ પૂછ્યું કે કારણસ વંશ વિષે આપના જાણવામાં કાંઈ હોય તો મેહરબાની કરીને અમને કહો.

પાદરી. “સરદારોનો ફરહંગ” એવા નામનું એક પુસ્તક અંગરેજીમાં ધર્મકોષર જનનમરનાદિએકે શન ૧૮૪૬ માં રચ્યું છે. તે એજ વર્ષમાં લંડન શહેરમાં છપાયું છે તેમાં ફારબસ વંશ વિષે લખેલું છે. તથા “જીનીઆનો જીકાન અને હીરાનડીકશનેરા” જે સરદારોનાં નિશાન તથા શીકા વિષે છે, તેમાં પણ એ વિષે લખેલ છે.

આજથી આશરે ૭૦૦ વર્ષ ઉપર નારમંડલ મુલક એટલે ઉત્તર દેશમાંથી જન નામનો પુરૂષ, લંદન શહેરથી ઉત્તરમાં ૬૦૦ મૈલ ઉપર ફારબસ નામના પરગણામાં એબરદીન તાલુકામાં આવીને રહ્યો તે વખતમાં વિલાયતમાં પાદશાહ વિલિયમ ધીલાયમ રૂઝવલંડનો રાજા હતો; તેના લશ્કરી ખાતામાં જન સાહેબે બહાદુરાથી નોકરી બજાવી. તેથી તે રાજા એ તેને એ તાલુકો બક્ષીશ આપ્યો. અને આશમાની રંગની ઢાલ ઉપર રૂપાનાં રીંછનાં રમાયાં^૧ એવું રાજ ચિન્હ આપ્યું.

તે જન સાહેબના વંશમાં ચોથા પેઢીએ એક સુખી થયો તે રૂઝવલંડના રાજાની દીકરીને પરણ્યો, અને તેને બીજાં કેટલાંએક ગામ મળ્યાં. તથા સોનાનો મુગટ અને સોનાનો કટિબંધ તથા લાર્ડનો ખેતામ મળ્યો. એવા ચાલ છે કે જેને લાર્ડનો ખેતામ મળે તે રાજાની હજુરમાં રહે. પછી તેનો એક પુત્ર થયો તે રાજાનો બહુ માનીતો થયો તેથી તેને રાજચિન્હનો વાવટો મળ્યો. અને તેનીટોપી ઉપર કુકડાની નીશાની રાજાની તરફથી બખ્શીશ મળી. પછી તે સરદાર ગુજરી ગયા પછી તેની છબી ચીતરાવીને તેની જમણી બાજુએ રીંછ ચીતરાવ્યું એવું ચિન્હ તે સરદારના પુત્રને રાજાએ આપ્યું. તથા તેને જજનો અધિકાર અને અલેક્ઝાંડર વારીયરનો ખેતામ આપ્યો. પછી તેનો પુત્ર થયો તેણે મોટો કિલ્લો બાંધ્યો, તે પુરૂષનું નામ જમ્મસ ફારબસ હતું. અને તેનો પુત્ર; રાજાના વાવટાનો અધિપતિ હતો. તેથી રાજાએ તેને જગીર આપી. પછી તે વંશના કેટલાંએક સરદારો રાજાની શસ્ત્રશાળાના અધિપતિ થયા. પછી એક મોટો સરદાર આમરદાર તે વંશમાં થયો તેને આપરલંડમાં લાર્ડ આફ્રેનાડ નામ મળ્યું તેના વંશમાં “લાર્ડબિષ્પ ધ્યાત્રિક” નામનો ધાર્મી પુરૂષ થયો; તે પરણ્યો નહિ. અને

૧ સિંહ. ૨ મતલબ કે જેમ રીંછ માણસને મારી નાંખે છે તેમ આ દુશ્મનોને ફાંડી નાંખે છે. ૩ પટાવત.

ધન હતું તે ધર્માદાખાતે આપી દીધું. (અહાહા જીઓ પૂર્વજોની અસર હાલ સુધી કેવી ચાલે છે!!)

ત્યાર પછી તે વંશના કેટલાકને ન્હાની પદ્ધતિ સર નામની મળી. તેના વંશના સગળા સાલસ ધર્મિ થયા. એજ વંશમાંના આ કિન્લાક સાહેબ છે. તેમના બાપનું નામ જનકશરણસ હતું. અને તેમની માતૃશ્રી તે કરનજ બંગાળ આઈલેન્ડની દીકરી હતી, કિન્લાક સાહેબ સાત બાધ્યો છે, ૧ ડંકન ૨ જન, ૩ એફ, ૪ ડેવીડ, ૫ ફ્રેડરીક, ૬ જેમ્સ, ૭ પોતે અલેક્ઝાન્ડર કિન્લાક. વિલાયતના લોકો કહે છે કે જને સાત પુત્રો હોય તે મોટો બાગ્યશાળી કહેવાય. ૧ લા ડંકન કારણસને રથેમજાન નામનું ગામ જે કારણસપુરથી ૧૦ મૈલ છે તે મળેલું છે. કારણસ વંશનો જે ટીલાઈત સરદાર હોય છે તે લાર્ડકારણસ નામે ઓળખાય છે. અને તેના તાબામાં કારણસપુર છે તે પુર મોટું છે. અને ત્યાં કારણસ નામનો કિલ્લો છે તેમાં લાર્ડકારણસ રહે છે. તેમના કેટલાએક ફટાયા બાધ્યોને ન્હાનાં ન્હાનાં ગામ મળેલાં છે.

કિન્લાક સાહેબનો ૨ જે બાધ મુંબાઈમાં ક્યાપ્ટેન છે, ૩ જે ખરાખર ખંખર મને નથી. ૪થો પોતાના દશમાં ખારોસ્ટર છે. ૫મો ત્રીજી પલટનનો ક્યાપ્ટેનઈ મુંબાઈમાં છે. ૬ઠો બાધ નહાનપણમાં યુજરી ગયો. એ. કે, કારણસ સાહેબે પોતાના શિકામાં પૂર્વજોની અશક્ત નીશાની કુકડાની રાખી છે. આ સાહેબની મદમ સાહેબનું નામ “મીસ ત્રેસમકેટ” છે. તેમના મોટા પુત્રનું નામ જનકશરણસ, ૨ જે હુનરી, ૩ જે અલેક્ઝાન્ડર છે. બાકીનાં નામ મને માલમ નથી.

આ સમે બાળે પ્રસંગ ચાલે છે માટે ટુંકામાં મેં તમને તેમના વંશની વાત કહી, તેમાં બુલ ચુક થઈ હશે તો માફ કરશો.

સભાસદો. વિલાયતના દરજી, મોચી, માળી વગેરે વિદ્વા બણીને મોટો દરજો લખતે આ દશમાં આવે છે, પણ સરદારી વંશનો હોય તેનો સ્વભાવ તથા શીતભાવ જીદીજ તરેહની હોય છે, તે ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે આ સરદારી વંશના છે.

એવામાં ત્યાં એક ઘોડો સામો બાંધેલો હતો, તે ઉભા ઉભા વારે વારે ભોંય પગ ઠોકતો હતો; તે જોઈને—

હું તે યુજરી ગયો.

સાહેબ, કવિગણ, આ ઘોડો વારે વારે પગ ઠોકે છે, તે ઘોડાના મનની વાત પણ તમે જાણી શકતા હશે?

ધીરજી. હા સાહેબ, એના મનની વાત પણ અમે જાણી શકીએ.

સાહેબ. તે કહે જોઈએ.

ધીરજી

મનહરેછંદ.

કેકના વિવાહના ઉજાહના દિવસ ગયા,
વિત્યા પછી વાત કોણુ આહીન ઉચારશે?

મોટા મોટા મેળા થાય. બારે ભૂપ મેળા થાય;
વરસ દિવસ પછી વાત તે વિસારશે;

આ સભાની શોભાનાં ગવાશે ઘેર ઘેર ગીત,
વીસરશે નહિ, વીત્યે વરસ અદારસે,

ઠોકી ઠોકી પગ ઘોડો ઠેકાણું બતાવે છે ને

આ ઠેકાણું ને આ ઠાણું સૌ લોકો સંભારશે, ૮૭

સાહેબ, (સીપાહને બોલાવવા સારૂ બળવાની ટોચો જેવી ઘંટડીનો ટકોરો કરીને પુછ્યું કે) આ અવાજની મતલબ કહે જોઈએ.

ધીરજી.

મનહરેછંદ.

ચાકરના ચરણ તો ચારજ બંદામના ને

દિવસમાં દશ કોશ મુઘી તે દોડાવે છે;

મહામોઘી મુલકમાં જીભ મોટા માણસની

બોલતાં બે બોલ બહુ આજસ બતાવે છે;

દાસને હુકમ દેવા પાસ બોલાવે પડે,

સાદ કરવાને સાટે નાદ સંબળાવે છે;

જો જો દલપત કહે જગએક જીભતણું,

ટેરવું હલાવા સાટે ટકોરો બળાવે છે. ૮૮

સાહેબ. ગમે તેવો અબાણો શબ્દ હોય તેનો અર્થ તમે જાણો ખરાકે!

ધીરજી. જમ પાણીમાં રહેનાર મગરની ગતિ, ગમે તેવું અબાણુ,
અને જીંડું પાણી હોય તેમાં થઈ શકે છે, તેમજ અમે સરસ્વતિ
પુત્ર કહેવાઈએ, માટે ગમેતેવો અબાણો શબ્દ કે ઇશારત હોય
તેમાં અમારા મનનો પ્રવેશ અમે કરી શકીએ.

સાહેબ, “ છાર આફ ધન્ડિયા ” આ શબ્દ કઈ ભાષાનો છે? અને તેનો શો અર્થ છે?

ધીરજી, કોઈ માણસ ગુજરાતનું નામ છાનું સમજવા સાંઝ એકઅક્ષર ઉંચી લીટીમાં અને એક નીચીમાં એ રીતે બે લીટીમાં લખીને પુછે કે “ગુરા” અને “જત” એ બે શબ્દો કઈ ભાષાના છે? તો આપ શું કહશો?

સાહેબ, એ ગુજરાતી ભાષાના વિકૃત શબ્દો છે.

ધીરજી, તો “સ્ટાર આફ ધન્ડિયા ” એ શબ્દ પણ ગુજરાતી ભાષાનો વિકૃત શબ્દ છે.

સાહેબ, વાંચ એનો સાફ અર્થ કહો જોઈએ.

ધીરજી, એક કવિને કોઈએ પ્રશ્ન પુછ્યોત્યા તોણે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે નીચે લખ્યા પ્રમાણે.

મનહરછંદ અંતર્લાપિકા.

સીતાપતી પાસ ચન્ડી ચેષ્ટા કરવાને ચાત્રી,

સીતાને સ્વરૂપે રૂપ આપનું સમારંભે;

શંકરની ચન્ડિપ્રીયા પછી કેવું પામી કળ,

જાણો તો લખો ઉત્તર અંતર ઉતારીને;

કવિયે વિચાર કરી કહે દલપતરામ,

લખી આપી બે લીટીઓ સરસ સુધારીને;

એક લીટીમાં લખ્યું “ એકતાં પૈસા ચપ્રિ ” ને

બીજી લખી “ છાર આફ ધન્ડિયા ” વિચારીને. ૮૯

સાહેબ, હું સમજે, એમાંથી એવો ઉત્તર નિકળ્યા કે ચેષ્ટા કરતાં આપે ફસાઈ ચન્ડિ પ્રિયા’

ધીરજી, હા સાહેબ, એજ અર્થ છે.

એકસ્કાલર નહિ નહિ, એનો અર્થ બીજો છે.

ધીરજી, હા, ખરી વાત. બીજો અર્થ પણ હું જાણું છું.

સાહેબ કહો જોઈએ,

ધીરજી નવ નિશાનિઆઓએ એક મેહતાજીને નવ પ્રમ્નપૂજ્યા હતા, તેના ઉત્તરમાં મેહતાજીએ બે લીટીઓ લખી હતી.

પ્રશ્ન

મૃષ્ટિ સજ્જનારનું શું નામ

શું લોભીને ખ્યારે.

હિંદુસ્તાન દેશ બીજો હશે? કોઈ ખંડમાં;

વ્યંજન રકાર તેશું?

શી પૈશાની તણ આણે?

હવા કેવી હશે કહો હિમાળાના કંડમાં

વક્ત્રમ શી વસ્તુ?

અને કેણે કીધા? કોણ છે જે વિદ્યાવાળા,

વળી જે લડે રિપુ પ્રખંડમાં.

ઉત્તર

સૂ છા

જ ર

ના, આ

રે ક

પા ઈ

ઠ નિડ

કા યા

મૂજનારે, પાઠકા*

જાર આફ ઇન્ડિયા

શુણી પ્રશ્ન જાપી લીટી “સૂજનારે પાઠકા” ને

જાર આફ ઇન્ડિયા ઉભી લીટી અખંડમાં. ૬૦

રકાલર. એ અર્થ પણ નહિ. એ શબ્દનો અર્થ તો એવો છે કે, હિંદુ-
સ્તાનનો તારો.

ધીરજી. વાર “મની” એ શબ્દનો શો અર્થ છે?

રકાલર. ‘મની’ એટલે નાણું.

ધીરજી. વાર અમે કહીએ છીએ કે મની એટલે બીલાડી.

માટે એક શબ્દના અનેક અર્થ થતા હોય તેમાંથી એકાદ
અર્થ અમે કહી આપીએ એટલે બસ છે.સાહેબ. વાર યુરોપખંડ આદિકના બીજા દેશોના લોકો ટોપીઓ પહેરે છે
અને હિંદુસ્તાનના લોકો પાઘડીઓ બાંધે છે, એ ઠરાવ ક્યારથી
અને શાથી થયો હશે?

ધીરજી.

મનહરચંદ.

ભૂતળના લોકે એક સંમે ઇંદ્રભુવનમાં,

જેને જુદી જુદી ભેટ ભાવથી ધરાવી છે;

અ.કે તો ઇસાપનીતિ આરખે નાઇટ, ઇંગ્-

લીથે શેખસખીયરની પોથી પરદાની છે;

હિંદુઓએ હૌશ ધરી પંચતંત્ર તણી પોથી,
આપી તેતો ઇંદ્રને અધિક બલી ભાવી છે;
દાએ દલપતરામ ખીજાઓની અંધ કરી,
હિંદુઓને હમેશાંની પાઘડી અંધાવી છે.

૭૮

દોહરો.

ઇંદ્ર કહે યુરોપિયન, “હિંદુ-કવિત તતખીર;
અને ન” ત્યાં લગિ ખેસજો, સભા ઉઘાડે શીર.

૭૯

એવામાં વાઘરી લોકોએ શહેરના કોઈ માણસનો ભૂતનો વળ-
ગાડ કાઢવા સાંઝ વળામણું કાઢેલું, તે ડાકલું વળાડતાં વળાડતાં
સીમાડા તરફ જતા હતા. ભૂતના વળગાડવાળો ધુણતો જતો
હતો. તે ટોળીને વેગળેથી જોઈને.

સાહેબ, આ ડાકલું શું બોલતું હશે? અને તેમાં શા અર્થ હશે? તે તમે
જાણતા હશે?

ધીરજી. હા સાહેબ, એ ડાકલાની ભાષા પણ અમે સમજીએ ખરા,
સાહેબ, કહો જોઈએ, તે શું કહે છે?

ધીરજી, દોહરો.

મુંબઈના લોકે ક્યો, વેહમતણો વીનાશ;
મુંબઈ શુણતાં ભૂતને, તેથી ઉપજે ત્રાસ.

૮૦

મનહરછંદ.

રામ નામ શુણી લાગે નાસવા લંકાના લોક,
ચૂંડ મુંડ ચંડી નામે એદ ઘણો ખાલે છે;
હેવતોક? નામે, ખાચ હળક હરામખોર,
સિંહસોર શુણી મૃગ ત્રાસે તેની તોલે છે;
કેક કહે કાશી કાશી કહે પાપ નાશી જાય,
દિલ્લી દિલ્લી શુણી દેવા નાસતાજ ડોલે છે;

દાએ દલપત તેમ ભૂતને ભગાડવાને,

ખોખેર ખોખે ખોખે ખોખે ડાખલું આ ખાલે છે.

૮૧

એવામાં એક આંખા ઉપર કોયલ બેઠી બેઠી “ટૂં!! ટૂં!!” એવો

મધુરસ્વર કરતી હતી. તે જોઈને:-

ઠાકોર. મોર, પોપટ, હંસ આદિક સુસ્વરવાળાં પક્ષીઓના શરીર ઉપર
ધ્રુવરે સારા રંગ લગાવેલા છે, અને આ કોયલનો મધુરસ્વર
છતાં, તેના શરીર ઉપર કાળો રંગ કેમ લગાવ્યો હશે? તે પણ
તમે જાણતા હશો?

ધીરજ. હા, એ પણ અમે જાણીએ છીએ.

ઠાકોર. ત્યારે તે કહો જોઈએ.

ધીરજ. જે કોઈ પોતાના ગુણના અભિમાનથી સહને કુત્સિત કહે છે
તેનું પોતાનું જ કાળું મહો થાય છે.

મનહરછંદ

કોકિલાની કાયા ધડી કંઠ તેનો સારો કરી,
કેવા રંગ દેવો દેવ દીલમાં વિચાર્યો છે;
પછી તેને પાંચ પ્રશ્ન પૂછીને પરીક્ષા કરી,
જાણી ગરવિષ્ટ તેથી ગરવ ઉતાર્યો છે;
કેવા હંસ? કેવા મોર? કેવાં શુક સારિકા છે?
જે પુછ્યું તેનો જવાબ “કૂર” કહી પોકાર્યો છે;
કહે દલપત તેજકારણથી કરતારે,
કોકિલાની કાયા વિષે કાળો રંગ ધાર્યો છે. ૮૨

સાહેબ. તમને જે પુછીએ તેનો જવાબ દેવામાં તમે નકાર જાણવાના
નહિ. કેમ વાડું?

ધીરજ. દાહરો

કદી નકાર કહે નહીં, દિલ ઉઠારે દાતાર;
તો અતુરાઈ ઉચારતાં, કવિ ક્યમ કહે નકાર;
જો અણસારે અધિપતી. કરે નકાર પ્રકાર;
તો શુભ કવિની શારદા, જડ થઈ જપે નકાર. ૮૩

સાહેબ. હિંદુસ્તાનમાં બહુ પ્રખ્યાત ગૃહસ્થો ક્રિયા ક્રિયા થઈ ગયા છે? તે
ઓનાં નામ કહો. કેમકે મારે ઇતિહાસનું એક પુસ્તક રચવું છે.

ધીરજી.

મનહરછંદ.

પ્રથીરાજ રાસાયકી પડેછે પીછાન જે,
 ચુહાણ પ્રથીરાજને વડા કવિ વખાણતા;
 ભૂપ ભોજરાજ આજસુધી ભોજ પ્રમંથથી,
 દીશી આવે છે જે એને પંડિતો પ્રમાણતા;
 આખા હિંદુસ્તાનમાં તો એવા એવા હતા નર,
 ઉદારતા એની લોકો અંતરમાં આણતા;
 ગુજરાતમાં જનમ્યો હતો રખીદાસ*, બીજા-
 જનમ્યા ન જનમ્યા તે અમે નથી જાણતા. ૬૭

સાહેબ.

ત્યારે હાલતા વખતના કીર્તિવાળા ગૃહસ્થોની કીર્તિનો નોંધ તમે
 કંઈ લખી રાખ્યો છે કે નહિ? કેમકે દેશમાં ફરવા નીકળીને
 તપાસ કરીને તે લખી રાખવાનો કવિનો ધર્મ છે, કવિએ પો-
 તાના ધરમાંજ એથી રહેવું તે ઠીક નહિ.

ધીરજી.

મનહરછંદ.

કિમત ન જાણે તેની કીરતી કરોએ કેમ,
 કહો એના પિતાનું અમારે ક્યાં-કરજ છે;
 વગર તેડાવ્યા જઈ વદીએ વખાણ વડાં,
 એ થકી તો ઘણું સારું અમારું ધરજ છે;
 જરતાણા મદથી તે આંખો ખોલી જોતા નથી,
 શારદાનો વરશીર અમારે જરજ છે;
 જેને કવિજનની ગરજ નથી જણાતી તો,
 એવા મગરની અમારે શી ગરજ છે. ૬૮

પછી સાહેબે એક સરઠીકીકટ લખીને ધીરજીને આપવા માં-
 માંડ્યું અને કહ્યું કે તમારી તર્કશક્તિ ઘણી સારી છે. અને
 તમારી કવિતા સર્વોપરી છે માટે હું તમને આ સરઠીકીકટ
 આપુંછું તે લો. અને તેમાં મેં તમારી કવિતા તથા તર્કશક્તિની
 તારીફ લખી છે. તે કોઈને દેખાડશો એટલે તેની તરત ખા-

*ગુજરાતી ભાષાના કવિને રખીદાસ શિવાય કોઈએ મદદ આપેલી
 જણાતી નથી.

તરી થશે.

ધીરજી.

સાહેબ, ગ્રંથમાં લખ્યું છે જે કસ્તુરીમાં સુગંધ છે, તે સાબીત કરવાસાર સોગન આધારે કે સાક્ષી આપીને કેહવું પડતું નથી. તેમજ મારી કવિતા વિષે મને ખાતરી નહોતી તો મારે આપ-સરખા ગૃહસ્થોને આજીજી કરાવે સાક્ષી લખને સહીયો કરાવવી પડે. પણ હુંતો જાણું છું કે સાક્ષીઓની સહીઓ ખતાવ્યાથી, તરત એવું જણાય કે તેમાં કાંઈ માફ નહી હોય માટે આજીજી કરીને લોકોની સાહેલીઓ કરાવી લાવ્યો છે. તેથી ઉલટી મારી કવિતાની કિંમત ઘટી જશે. અને મારી કવિતા છે તેજ મારે સરટીફીકેટ રૂપ છે. ખાજની સાક્ષી આપવાની મારે જરૂર નથી મારા મનમાં અંદરસો હોય તો હું સાક્ષીઓ કરાવું.

મનહરેંછંદ.

સાહેબ, સોપોછો સટિફીકેટ તે સારી વાત,
આપનું ખોલેલું અંગિકાર હું બંધું કરું;
પણ એક પ્રમ પુછું, એનો તો ઉત્તર આપો,
કવિનું કયેલું તજ કેમ હું નવું કરું;
કવિતા ને કસ્તુરી તે સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય,
હરધડી એવું પ્રતિપાદન તો હું કરું;
એ વિના ઉત્તમ કામ કહે દલખતરામ,
સમજાવિ કહે સટિફીકેટથી શું કરું.

દોહરો.

સંપ કરી કદિ સો જણા, કહે કનકને પુરુષ;
પણ અંતે જૂઠા પડે, હોય હેમ જો સ્વસ્થ.

૧૦૦

સાહેબ.

કોઈ સાહેબજીક ગુજરતી કવિતામાં પૂરું સમજતા નહોત, તેવા પાસે તમારે જવું પડે તો આ સટિફીકેટથી તેના મનમાં કાંઈક અસર થાય.

પછી ધીરજીએ સરટીફીકેટ લખને ઉપકાર માગ્યો.

દલ. હા સાહેબ, એજ.

સાહેબ. ગુજરાતના કવિઓએ સાહેબ લોકોને રંજન કરેલા ખરા?

દલ. ભર્તૃશતકમાં કહ્યા પ્રમાણે “અજ્ઞઃ સુખ મારાધ્યઃ” કાંતો છેક અસાની હોય તેને રંજન કરી શકીએ. પણ થોડું ધણું શીખીને મગર થમને અધખળ્યા લાકડાની પડે ધુંધવતો હોય, તેને અમે રંજન કરી શકીએ નહિ.

ત્યાં દેશજગદવી આવીને સલામ કરીને ઉભા રહ્યા.

સાહેબ. એવો કિયો એક ગુણ છે? કે જેથી ખધા લોકો વશ થાય.

દેશજ. એવોતો વિનય ગુણ, અને જીભની મીઠાશ છે.

ઇંદ્રવિજયછંદ. વિભાવનાલંકાર.

કીરતિ કોટિ ગણી વધિ કારમિ, કીરતિ કારણ દાન ન દીધું;
નામ અમૃત્ય કર્યું અવની તળ, આપ અમૃત્યનુ પાન ન પીધું;
દુર્જન જીતિ લિધા દલપત્ત, ન હાય વિષે હયિયારજ લીધું,
જંત્ર ન તંત્ર, ન મંત્ર જાળ્યા વિનયીજન વિશ્વ ખધું વશ કીધું. ૬૦

જીભની મીઠાશ વિષે. ભેદકાતિશયોક્તિ.

કામ શુણી અરધે કથને જઇ, કાશદ પુલ્ય કરો કદી કૂદી;
શીત વૃષા ન-વિચાર કરો, ન વિચાર કરો રંજની વદિ સૂદી;
લાડુ જલેખિ જમાડી જીઓ, અછતે પીરસો કણીફળ છૂદી;
કોડ કરો દલપત્ત કહે પણ, જીભ મિઠાશનિ વાતજ જૂદી. ૬૧

સાહેબ. ગુજરાતમાં સુધારાવાળાએ શાં શાં કામ કર્યાં?

દેશજ. સુધારાવાળાએ ખડી ખહાડુરી કરીછે. જે કામ યવાની આશા નહોતી એવાં એવાં કામ કર્યાં છે.

મનહરછંદ. નિદર્શના.

સૂતરના સાંચા લાવ્યા, સાંચા લાવ્યા છાપવાના,
તેતો વડી દેશ વિષે જોલત વધારી છે;
જંત્ર મંત્ર જાદુતણી ભ્રમના જે ભાગી નાંખી,
તેતો વડી વકરેલી વાધણુ વિદારી છે;
સારી સાતા અંતરમાં અસર ઉતારીછે જે,
એતો અહી આગમાંથી વાઁલી ઉતારી છે;

કીધી કન્યાશાળાઓ જે કહે દલપતરામ,
તેતો ગદા મણિધર માથે મેળ્ય મારી છે. ૧૦૫

સાહેબ. તે જોઈને કુધારાવાળા દીલગીર થયા હશે?

દેશળ. ઈંદ્રવિજયછંદ. અસંગતિઅલંકાર.

ઇંજનમાં અગની ઉપજ્યો, અગનાનિનું અંતર તેથી તપાકું;
કામનિયો બણિ કાપિ કુચાત્ર, કુત્રોકતુ કાગળુ તેથી કપાયું;
માપથિ મેદનિ ક્ષેત્ર મપાય, કુમંત્રિતણું મન તેથી મપાયું;
છાપથિ પુસ્તકપત્ર છપાય, છકેલનિ છાતિએ કષ્ટ છપાયું ૧૦૬

સાહેબ. દેશમાંથી હવે રાજ્યનું અંધેર મટ્યું કે નહિ?

દેશળ. આગળનાં રાજ્યો કરતાંતો ઘણું સાફ છે, તોપણ હજી કેટલી-
એક બાબતમાં અંધેર છે ખરું.

મનહરછંદ. વિશેષાલંકાર.

લાંચીયાનું ગયું રાજ્ય તોય નથી ગઈ લાંચ,
જીલમી રાજ ગયા ને જીલમ જાહેર છે;
લાડડાનાં ગાડાં મૂલ થોડું આપી લૂટી લેછે,
કેર કરનારું રાજ્ય જતાં કાળો કેર છે;
નિરખનું નામ લઈ દામ નથી દેતા પૂરા,
લૂટારૂં પીંડારા જતાં લૂટ ડેર ડેર છે;
કહે દલપત દીન નાથ તેં આ દેસમાંથી,
આંધળો અમળ કાદ્યો તથાપિ અંધેર છે. ૧૦૭

સાહેબ. પણ મુસલમાનોના રાજ્યનો જીલમ તમે જૂલમી ગયા, કે સાં-
ભરે છે?

દેશળ. મનહરછંદ. સ્મૃતિઅલંકાર.

હિંદુ મહાપાળતણા ખેટીઓ ખેગમો ખતી.
જોતાં તેની કપરો કંપારો ઉપજાવે છે,
જગ્યા ઘેરાની વાત જીનાજનો કહે જ્યારે,
ત્યારે અતિ હૈયામાંથી હીમત હડાવે છે;
દેવળને દેવની મુરતીઓ ખંડિત પડી,
કદમ્બમાળમાં નિમાજ નો પડાવે છે;

દેખી એવું હામ હામ કહે દલપતરામ,

જીલમી અમલતી વખત યાદ આવે છે. ૬૫

સાહેબ.

દેશજ.

આ વાગતી ઘડીઆળનું એક કવિત કહો જોઈએ.

મહાકાળ (એટલે હમેશાંની વખત) ને અને એક માણસને સં-
વાદ થયો હતો તે સાંભળો.

મનહરછંદ. નિરૂક્તિઅલંકાર.

અરે મહાકાળ તને માપથી મપાય નહિ,

એવું અભિમાન મિથ્યા અંતરમાં ધરે છે;

સેકત મીન્યુટ ને કલાકતા ટકોરા કરી,

આ જો ઘડીઆળ તારું માપતો ઉચરે છે;

કહે કાળ, હું અમાપ, માપવા જે મને હજી,

માપતાં ને માપતાં ઉમર ખોઈ મરે છે;

પંડિતોને પુછી જીજ્ઞાસો પોતે દલપતરામ,

એતો ઘડીઆળ માપ અવરનું કરે છે. ૬૬

ઠાકોર.

અમારી તરવાર અને તેની સાથે આ એક છરી છે તેનું કવિત
કહો જોઈએ.

દેશજ.

મનહરછંદ.

યેખી એક પાણી વાળી, કાંચળી ધરેલી કાળી,

રૂપાથી રૂપાળી, માયાવાળી છે મરદની;

આંખે જોતાં આણીયાળી, મજબૂત મુંઠવાળી,

પડે જેના પંડપર દેનારી દરદની;

પુત્રી કદી રાખે પાળી, હોય એક હાથ વાળી,

સ્વામી સંગ જવા સગ્ગ થાય છે શરદમાં;^૧

દાખે દલપતરામ, નામ જોતાં નારી પણ,

મોઠા મોઠા મરદને મેળવે ગરદમાં. ૬૭

સાહેબ.

વિચારવંત માણસનાં લક્ષણ કેવાં હોય?

૧ કલાક અથવા અવર એટલે બીજાઓનું માપ કરે છે, કે તે કેટલું
જીવ્યો. મારું માપ થઈ શકે નહિ.

૨ શરદ રૂઝમાં દીવાળી ઉપર સ્ત્રીસાસરે જવા સગ્ગ થાય છે અને
તરવર મુઝકગીરીમાં જવા સગ્ગ થાય છે.

દેશળ.

મનહરચંદ.

ધારવાનુ ધારે, ને ન ધારવાનુ ધારે નહિ,
 ધારવા ન ધારવાના ધારે ને આધારને,
 ખોલવાનુ ખોલે, ને ન ખોલવાનુ ખોલે ન,
 ને ખોલવા ન ખોલવાનો તોલ ખોલનારને;
 ભક્ષ્ય કરે ભક્ષી, ને અભક્ષ્યનો ન ભક્ષી કરે,
 ભક્ષ્ય ને અભક્ષ્યનો ને લક્ષ ભક્ષકારને;
 દેખવાનુ દેખે, ને ન દેખે દલપત કહે,
 જે દેખ્યાથી દેખનાર દેખે જમ-દ્વારને. ૯૯

રણિયો, પરમેશ્વરે આંખો કરીછે તે સાંઝું નરસું જોવા સાંઝું કરીછે.
 માટે તમે કહોછો તે ઠીક નથી. એતો આંખનો ધર્મ આંખ કંઈ
 જાય, અને મનનો ધર્મ મન કંઈ જાય તેમાં આપણે શું?

દેશળ.

ભાઈ આતો રાજસભા છે માટે અહીંતો શુદ્ધ વાચા ખોલોકે જે-
 વો રાજની નીતિ સમાન તેનો ખોજ પડે. અને જે ખોલો તે
 કલમ ચાર લોકો શુદ્ધ જાણીને મનમાં ધરે નહિ, તો તે વાચા
 અને તે બધી વાત ગધાડાના જેવી અને તોલ વગરની, જેવી
 એક મજા ચાલે તેવી માન. અને જે વિચાર વિનાની વાચા ખો-
 લો, તેનો લોકો તો તોલ કરે. અને શુદ્ધ વાચા ધરવાથી સુખ જે-
 વો ધર્મ ચાલે છે. કદાચિ રાજની વાત પણ ને ખોલતાં બુ-
 દ્ધિ સજે નહી, તો તે જક જેવી વાત જાણી; માટે સાતગમ
 મોકળી, એવી જેમ તેમ વાત ખોલ નહિ. તે વિષે કવિત સાંભળ.

સોળ પાંખડીપ્રબંધ, ધનાક્ષરીચંદ.

વાચા ખાલો શુધ જેવો રાજનીતિ સામો ખોજ,
 ચાર લોકો ધરે સુધ જાણી ને ન તે કલમ;
 જેવી તેતો વાચા ખરનીજ તે સગળી વાત,
 વિના તોલે ચાલે જેમ એક મજા માંન તમ;

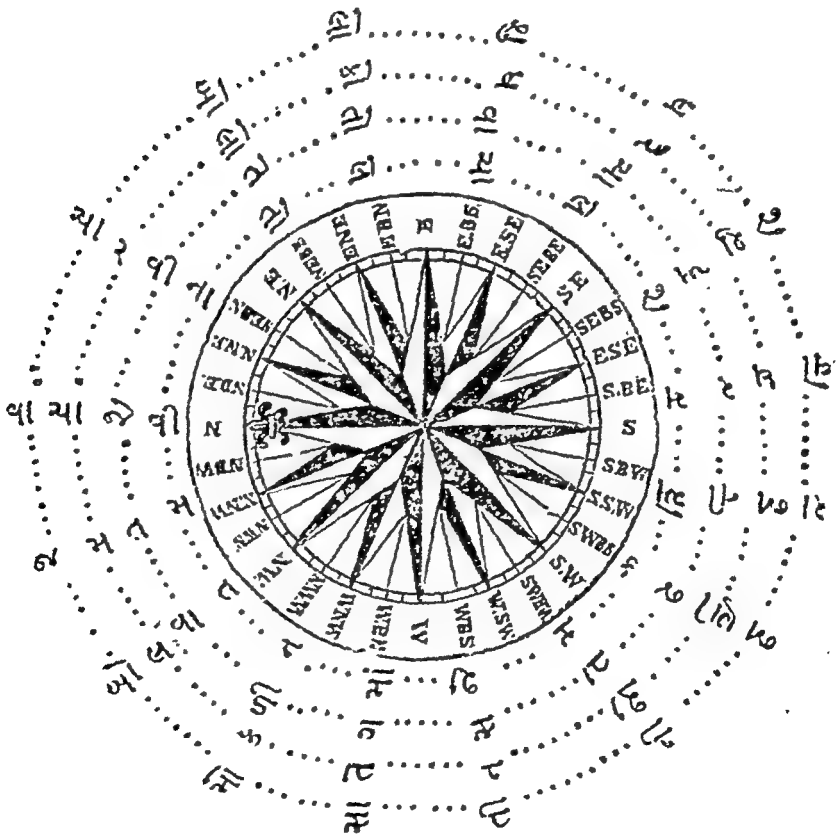
જેમ વિલાયતમાં નામીઓ મસ્કરો ખરથોલ હતો, તેમ અમદાવાદ
 છલ્લાના રાણિસરમાં નામીઓ મસ્કરો હળિયોગદવી થઇ ગયો છે; તેની કે-
 ટલીએક વાતો આખી ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. માટે વિકુપક જેવું ખોલવું
 હોય ત્યાં અમે રણિયાગદવીનું નામ દાખવ્યું છે.

વાચા જે વિચાર વિના ખોલો તેતો લોકો તોણે,
 શુદ્ધ વાચા ધરે ચાલે જે સુખ જેવો ધરમ;
 રાજનીએ જાણી જકની જે તે મતિ ન-સજે;
 સાતેગમાં મોકલી ન ખોળ વાત જમતમ. ૯૯

સાહેબ. એ કવિતામાં કંઈ ચમત્કારી અલંકાર છેકે?

દેશળ. હા સાહેબ એમાં ચમત્કારી ચિત્રાલંકાર છે. એમ કહી, આ
 નીચે પ્રમાણે સોળ પાંખડીનું કમળ ચીત્રાને, તેની દરએક પાં-
 ખડીનો એક એક અક્ષર અનુક્રમે લખને કવિતાનાં બે ચરણો
 વાંચ્યાં, પછી દરએક પાંખડીની આખી લીટીઓ વાંચીને ખી-
 નાં બે ચરણો વાંચી સંભળાવ્યાં.

સોળ પાંખડી કમળપ્રબંધ ધનાક્ષરીછંદ.

સર્વે સંભાસદોએ તે ચિત્ર કવિતા હાથમાં લખને વાંચી જોઈ. અને
 કહ્યું કે બહુ સારી યુક્તિ બનાવી છે.

સાહેબ. ક્ષમા વિષે એકાદ કવિત ખોલો.

દેશળ.

મનહરછંદ.

ક્ષમા થકી સદય સર્વ શત્રુનો વિનાશ થાય,
 ક્ષમાયકી સર્વ મુખ પામીએ પલકમાં;
 ક્ષમાયકી જગતમાં જશતો જરૂર જામે,
 ઝેર ઝાળ ઝંપી જાય ક્ષમાની બલકમાં;
 કુકથન કેરી કદી કાળજે ગંઠાઈ ગાંઠ,
 છુટી જાય છેકાછેક ક્ષમાની છલકમાં;
 દીલ દીશ દૃષ્ટિ રાખી દેખો દલપત દાગે,
 ક્ષમાની ખૂબી તો ખૂબ ખાસીએ ખલકમાં. ૧૦૦
 કોઈ કહુ સારો કે નહારો કહુ કોઈ કદી,
 માન અપમાન નાંખો મનમાંથી મારી તે;
 કનકનું પારખું કરે કનક કૂટનાર,
 કાયામાં કનકને છે કેવું કષ્ટકારિ તે;
 છેદન, દહન તથા તાડન, ઘણું કરે,
 દીપી દીપી દેહની દેખાડે તેજદારિ તે;
 દેખી દેખી દુનિયામાં દાગે દલપતરામ,
 શાણા લોક શીખીલો સોનાની રીત સારી તે. ૧૦૧
 પછી સલામ કરીને ખુરશી ઉપર બેઠા;

અંક ૮ મો.

એક ખારોટ નીચે લખ્યા પ્રમાણે ઉંચેસ્વરે બોલતો આવે છે.

ખાપ, આજસુધી તું ક્યાં સંતાઈ રહ્યો હતો. અમારાં પુસ્તકોને ઉઘેઈ વળી ગઈ, કેટલાંક વેચી ખાધાં, અને અમારાં છોકરાં બીજી નોકરી કરવા લાગ્યાં.

સાહેબ. આ કોણ આવે છે?

દલ. એ વીજપરના ખારોટ ભગવાનદાસ છે. એમના બાઈ કુંગર ખારોટ સારા કવિ અને ભક્તરાજ થઈ ગયા. તેનાં બનાવેલાં ગુજરાતી ભાષામાં જીદા જીદા રાગનાં સારાં પદ છે, અને આ ખારોટને કવિતા બોલવાનો તથા વાતો કહાંને સરદારોને રીઝવવાનો માવરો છે. તથા જમાનગીરી કરેછે તેથી બહુ ક-રીને સાદરામાં રહેવું પડેછે.

પછી ખારોટ આવીને સલામ કરીને ઉભા રહ્યા.

સાહેબ. ખારોટ તમારે કેટલા દીકરા છે? અને તે શું કામ કરે છે?

ભગવાન. મારો મોટો દીકરો લેખો ધડરના મહારાજ સાહેબની હજીરમાં મોકલે છે. અને બીજા મંગળદાસ છે, તે આપની કીર્તિ સાંભળીને હવે કવિતાના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરે છે. તેનામાં કવિતા શકિત છે. ત્રીજો બાઈબા છે, તે પણ એવું ધારે છે કે પરદેશમાં જઈને પણ કવિતાનો ખૂબ અભ્યાસ કરે. જો તેને પ્રભુ જીવતો રાખશે તો તે સારો કવિ થશે એવી આશા છે.

સાહેબ. વાદ વિવાદ કરતાં અંતે કોણ હારે? એ વિષે કવિત આવડતું હોયતો બોલો.

ભગ. ગદ્યરતે બવાયા રમ્યા, તેમાં એક સરદારનો, અને એક ફકડનો (રંગલાનો) વેષ આવ્યો હતો. પછી તે ફકડને પેલો સરદાર પકડવા ગયો એવામાં ફકડના પાપજમાનું નાકું સરદારના હાથમાં આવ્યું, તેથી ગાંઠ છુટી ગઈ; અને પાપજમો પડી જવા લાગ્યો. ત્યારે સરદારે કહ્યું કે નાકું ખાંધ. ફકડે કહ્યું કે તું એમ બોલ, જે રંગલા ખાપ, નાકું ખાંધ, તો હું નાકું ખાંધીશ. નહિતો નહિ ખાંધું. પછી સદારે તેને ખાપ કહેવાની ના પાડી. પણ વાદ

વિવાદ કરતાં અંતે સરદારે હારીને તેને બાપ કહ્યો; ત્યારે કંકડે
ખુશી થઈને નાકું બાંધ્યું તે વિષે.

મનહરચંદ.

કંકડને પકડવા શાણો સરદાર જતાં,
નાકું છુટ્યું કંકડનું ત્યાં પેલો પોકારે છે;
કંકડ કહે તું મને બાપ કહે તોજ બાપું,
નહિતો ન બાપું તેની શરમ તો તારે છે;
મનાવતાં બીજી રીતે માને નહિ તેનું મન,
બાંધ બાપ નાકું, અંતે એમ તે ઉચારે છે;
દાણે દલપતરામ દેખોલ્યો એ દાખલાથી,
નિરલજ જીતે, અંતે લાજવંત હારે છે. ૧૦૨

સાહેબ. કેવી બહાદુરીને ધિક્કાર કહીએ?

ભગ. એક શીકારીએ વનમાં વાધને અબડીમાં નાંખ્યો હતો. તેને એક
દયાળુ માણસે કાઢ્યો. ત્યારે વાધે બહાદુરી કરીને તે માણસને
મારી નાંખ્યો, પછી તે વાધને એક પક્ષીએ ધિક્કાર કર્યો હતો.

મનહરચંદ.

ઝાડીમાં અબડી મધ્યે, પાડી સુક્યો પારધિએ,
પાપી વાધ, તને પીડા પૂરણ પમાડી છે;
દયાળુ મનુષ્યે દીકો, દયા તેને દીલ આવી,
તેથી તેણે તારી બારી છુટ્યાની ઉઘાડી છે;
છાપો મારી છોડનારનાજ તે છોડાવ્યા પ્રાણ,
તેમાં તે શી જગમાં બહાદુરી જગાડી છે;
કહે દલપતરામ, કૃતચેતા કરી નહિ,
ખરેખરી કૃતવ્રતા તે કરી દેખાડી છે. ૧૦૩

સાહેબ. આળસ છે, તે એક દુર્ગાણ છે, તે અભિમાનની, લોભની કે
ક્રોધની ખરાબર કહીએ કે કેના જેવી કહીએ?

ભગ.

મનહરચંદ અતન્વયાલંકાર.

આળસથી અભિમાન એટલું તો ઉત્તમ છે,
અભિમાનને તો માન તાકવાનો ટેક છે;

લોભી પણ આજસુધી લાયક લેખાય લેશ,
લાલચથી લઇ ખેસે ઉદ્યમ અનેક છે;
કોધીજન કડાણ કથનથી કુચાલ દાંકિ,
વધારે નહીં તો પણ એટલો વિવેક છે;
આજસને કેના જેવી કહું દલપત કહે,
આજસ સમાન ભુંડી આજસજ એક છે. ૧૦૪

સાહેબ. ત્યારે ચોર, અને જુગારી. એ ખેમાં સારો નરસો કોણ કહેવાય?

ભગ.

મનહરછંદ. ઉપમેયોપમા.

ચોરી કરી ચોર. પછી ખોલે બહુ જુદા ખોલ,
જુગારીને જુદા સમ ખાવા જીભે જોર છે;
ચોર ચોરી કરમ કરીને પાપે પેટ ભરે,
જુગારી જગતમાં ખરો હરામખોર છે;
ચોર ચીજ ચોરતાં ન લાવે લવણેશ લાજ,
જુગારો જુગારે જોનાં નિર્લજ નહોર છે;
કહે દલપતરામ કેને ભલો ભુંડો કહું,
ચોર જેવો જુગારી, જુગારી જેવો ચોર છે. ૧૦૫

સાહેબ. દુર્ગુણોને શી રીતે દાખી શકાય?

ભગ.

મનહરછંદ.

દાલ જેવી ધીરજ ધરી અડગ હિમા રહી,
ખડગ સમાન હિમા ખૂબ ખખડાવીએ;
ખખતર જેવો સંપ સજીએ મગા વાલામાં,
સેના જેવા સદા સદ્યુણો સંપડાવીએ;
તુરગતી તુલ્ય શુદ્ધિ તરંગ તૈયાર રાખી,
રથ જેવો મનોરથ ચંચળ ચલાવીએ;
ફુશમનો જેવા ફુરચુણો દલપત કહે,
હીમત રાખીને તે હડીલાને હલાવીએ. ૧૦૬

સાહેબ. રાવણ અને ઐરાવણની રીતભાત કેવી હશે?

ઠાકોર. જમની જમાત કેવી હશે?

રકાસર. વ્યંતરીઓ કેવી હશે?

રણીયો. ચોર કેવા હશે? મેં દીધા નથી.

ભગ.

મનહરછંદ. પ્રતિપાલંકાર.

જીલમી રાજની નીતિ જોઈ તો શી જરૂર છે,
રાવણુ ઐરાવણુની ભુંડી રીત બાતની;
જીલમી સીપાઈઓની જોઈ હોય જો જમાત,
જોવાની જરૂર શી છે જમની જમાતની;
કુવડ નારીઓ જીઓ જોઈલી નજરે ફરે,
જોવાની જરૂર મટે વ્યંતરીઓ જાતની;
કપટી વેપારી જીઓ કહે દલપતરામ,
ખાતરી તેથીજ થશે તરકર સાક્ષાતની. ૧૦૭

ઠાકોર.

એક ધર્મગુરુ એવું કહેતો હતો કે, જેનાં છોકરાં નહાનપણમાં ઘો-
ડીઆમાંથી વરે તેની તો ગ્યાખરૂ છે. વળી કહેતો હતો કે દર્શા-
તરમાં જવાથી ધર્મ સવચ્ચાય નહિ. અને સ્ત્રીઓને બણાવવી
નહિ. તેનું શી રીતે સમજવું?

ભગ.

મનહરછંદ અપન્દુતિઅલંકાર.

છોટાં છોકરાં વરાવી કાવી શું પુલાવાનું છે,
પુલાવાનું કોક એતો કાંટા છે કલેશના;
પ્રવાસની ના પાડે તે દેશના શું હિતસ્વી છે?
હિતસ્વી ન હોય એતો દુશ્મનો દેશના;
ધર્મનો ન મર્મ જાણે તે શું ધર્મ ગુરૂઓ છે?
ગુરૂઓ નહિ હરામખોર છે હમેશના;
વનિતાનો વિદ્યાભ્યાસ વારે તે શું વિદ્વજ્જન,
વિદ્વજ્જન નહિ મોટા વૃષભ મહેશના. ૧૦૮

રણીયો.

તમે ગમે તેવી કવિતા શક્તિ દેખાડો પણ, હું તમને બંધું નહિ.
મારા જેવી કવિતા તમારાથી બની શકે નહિ.

ભગ.

તે કદાચ કવિતા? અને સરસમાં સરસ ક્રિયા વિષય ઉપર તમારી
કવિતા છે? તે કહો એટલે બીજાઓની કવિતા સાથે સરખાવી
જોઈએ,

રણીયો.

મારી કવિતા બધીએ સરખી વખાણવા જેવી છે. પણ મૂર્ખ
હોય તે બીજાઓની કવિતાને વખાણે છે.

ભગ.

હંસાનો અને કાગડાનો સંવાદ સાંભળ.

મનહરછંદ.

કાગ કહે રાગ મારો હંસથી રસીક રહો,
 અંગતણો રંગ પણ જાણનાર જાણશે;
 મરદની મુછે રંગ હોય હંસ અંશ જોવો,
 રંગ બાંધી, રંગ મુજ અંગ તુલ્ય આણશે;
 પતિવ્રતા પતનીનો પતિ પરદેશ હોય,
 પ્રતિજ્ઞથી તેનો મારા બોલને પ્રમાણશે;
 શું કહું વિશેષ વાત શુણો દલપતરામ,
 વિવેક વિનાના લોક હંસને વખાણશે. ૧૦૯

૫. હંસ કહે હાડીયા તું ચાડીયાની ચાલ છોડ,
 બાડીયા તારા તે બોલ ચાહી કોણ ચાખશે;
 આપનાં વખાણ આપોઆપ કરે આપ મુખ,
 દુનિયાંતો દેખશે તેવાજ ગુણ દાખશે;
 માન મળે તને, તો હું નથી અપમાન દેતો,
 માન અપમાન જોગ માનવીઓ બાખશે;
 દાઝે બળ્યો દ્વેષ કરે તેથી દલપત કહે;

રાગ રંગ રહો ગણી તને કોણ રાખશે. ૧૧૦

૧૦. જીવ ધાલીને સારી પડે અભ્યાસ કર્યા વના કશું કામ આવડે
 નહિ. ખાલી મમત કરવો તે ખોટો છે, અને દૈવકૃપા પણ જોઈએ.

મનહરછંદ.

સોની કદી શ્રીમંતપણથી ધંધો શીખ્યો નહિ,
 ધડવા પડે તો પછી ધાટ ન ધડી શકે;
 તરવા ન શીખ્યો નર તરવાની તક પડી,
 પાણીતણા પૂરથી તે પાર ન પડીશકે;
 મુખપાલે ખેશી કર્યા, પછી પણ આવી પડે,
 અપળતા લાવી નહિં ઘોડલે ચડીશકે;
 શસ્ત્રધારી હોય પણ શસ્ત્રવિદ્યા સાધ્યા વિના,
 લશ્કર સાથે કદી તે નહી લડી શકે. ૧૧૧
 રસોઈ શીખ્યા વિના સરસ ન રસોઈ થાય,

બાકીશકે તો કદાપિ બાકીયું બક્ષાય છે;
 હોય નહિ તારૂં, તેણે હાથ પગ હલાવ્યાથી,
 પાર ન પમાય પણ પાણી ઉખોળાય છે;
 પંડિતના પુત્ર પાસે પુસ્તક અપાર હોય,
 પઢ્યા વિના તો તેનાથી પાનાં ફેરવાય છે;
 શસ્ત્રવિદ્યા સાધ્યા વિના ઘણે દલપતરામ,
 કટક કપાય નહિ, કોળાં તો કપાય છે. ૧૧૨

નોશી. બારોટ તમારું શરીર દુબળું કેમ છે?

ભગ. મારું શરીર એવુંજ હમેશાં રહે છે.

નોશી. તમારે હાલ પમોતી છે. માટે કોઈ તીર્થને કાઠે ગ્રહના મંત્ર
 જપાવો, કે હનુમાનની બાધા રાખો.

ભગ. ઈંદ્રવિજયછંદ.

શી ગણતી ગ્રહની ગણિએ, ગ્રહનાથ^૧ થયો ચિત આહી ચિતારો;
 માન ધટ્યું હનુમાનતણું, હનુમાન પિતા^૨ બન્યો બેલ બિચારો;
 તીરથ અર્થ ન સારિશકે, સઉ તીરથ દેવ^૩ દિઠો દળનારો;
 દેવતણો અધિદેવ^૪ બળે, અન્ય દેવ ઉપાસન સર્વ વિસારો; ૧૧૩
 પછી બારોટ સહામ કરીને ખુરશી ઉપર બેઠા.

૧ મૂંચ ફોટોઆફી છબિયો પાડેછે. ૨ પવન ગાડી ખેંચે છે.
 ૩ પાણી જળમયકી ફેરવે છે. ૪ પરમેશ્વર.

આંક ૯ મો.

એક કવિ આવીને, સાહેબને સલામ કરીને ઉભો રહ્યો.

સાહેબ. આ કોણ છે ?

કવિ. એ દેવરાસણના જેતસી ગઢવી છે, તે વાતોડા કેહેવાય છે.

સાહેબ. વાતોડા એટલે શું ?

કવિ. કવિતા નહિ, પણ ફક્ત વાતો કરીનેજ સરદારોનાં મન રંજત કરે છે, એ ખાખતમાં તેણે ઘણું માત મેળવ્યું છે. અને તેના કુટુંબનુ શુભરાત પણ એમાંથીજ તે ચલાવે છે.

સાહેબ. કેમ જેતસી ગઢવી. તમે કવિતા કાંઈ શીખ્યા છો કે નહિ ?

જેતસી. હા સાહેબ, વાતોમાં છુટકકવિત ખોલવાં પડે છે, માટે કેટલાંએક કવિત મેં મોઢે કરી રાખ્યાં છે.

સાહેબ. આતુર્માસના વરણનુ એકાદ કવિત કહો જોઈએ.

જેતસી. ઇંદ્રવિજયછંદ.

ઘેરિ રહી ધનધોર ઘટા, ^૧અપળાની છટા ચહુપાસ તપાસું;
મોર કરે તતખીરથી તાંડવ, ^૨ખાંડિવ વૃદ્ધ અન્યું વન ખાસું;
ફૂંજ ^૩સમાન કહે દલપત, વડું ડમરવિંદનુ ^૪પંદ વિદ્યાશું;
આતુરતાયિ કરે વિરહાતુર, આતુરનૂ ચિત આતુરમાસું. ૧૧૪

મનહરછંદ.

વાદળું, કે ખૂરશી, ઇંદ્ર, કે ધનસાકુદાર;
મેઘ ગર્જના, કે ગિરછે શિરસ્તેદારની;
બીજળી, કે વક્રીલ છે. તારા, કે જ્ઞેનારા લોક;
શશિ સૂર્ય છે, કે છબિ સાક્ષી પૂરનારની;
ધરી જળ ધારાઓ, કે લેખણો છે લખવાનો;
મેઘની ^૭મંડાણ, મોટી યુક છે વૃમારની;
દામે દલપતરામ, દુકાળ સગાળ લડે,
કળી શકે કોણ, વાત ન્યાયના આકારની. ૧૧૫

સાહેબ, ચૌમાસાની આઠમની રાતનું વરણન કરો.

જેતસી, ગયા આવણ શુદી આઠમની રાતે વાદળાં દોડતાં હતાં પણ વ-
ધાંદ થતો નહોતો, તે રાત એક સ્ત્રીના જેવી શોભતી હતી, તે
સમે એક કવિત મેં રચ્યું હતું.

મનહરછંદ,

છુટા છુટા છુટાવાળી બહુ સારી સાડી ઝોઢી,

કાળિકા સમાન રાત્રી બાળિકા બિરાજે છે;

અંધઅંદ્રને આકારે કનકનુ આભૂષણ,

છાજે એવું જુઓ એની છાતીપર છાજે છે;

અંચળને છેડે છાતી ઢાંકે છે ને ઉડી જાય,

પવનની ગતિ અતિ એવી વધી આજે છે;

ઠરીને જુઓ આ ઠામ, દાખે દલપતરામ,

લાયક મરદોને નિહાળી નારી લાજે છે. ૧૧૬

એવામાં એક કારબારી આવ્યો, તેણે સોનાનાં ધરાણાં, તથા
ઉમદો પોશાગ પેહેર્યો હતો. તે સહને સલામ કરીને, કવિને જો-
સવાની ખુરશી ઉપર પોતે બેઠો. અને કવિને સલામ પણ ક-
રી નહિ તેથી સહ સભાસદોના મનમાં એવું આવ્યું કે તેનામાં
વિવેક નથી.

સાહેબ, આ કોણ છે ?

ઠાકોર, એ એક કારબારી છે. તે બહુ હુશીયાર ગણાય છે. એક સમે
સોનુ, રૂપું, વગેરે કેટલીએક ધાતુ અમે ખરીદ કરી હતો. તેનો
હિસાબ કરતાં ઘણા લોકો ધુંચવાયા હતા. પણ આણે તરત
હિસાબ કરી આપ્યો, ધાતુની ધાતો તેને બહુ યાદ છે. અને
એકજ નહિ, પણ ઘણા ધંધા તે કરે છે, રાત ને દહાડો તેનાં
કારખાનાં ચાલતાં હોય છે, તેથી તે ખૂબ રજો છે. અને બ-
લાં બલાં ધરાણાં પહેરવા ઉપર બહુ ભાવ છે. અને કશા
અપલક્ષણની દુર્ગંધ તેનામાં નથી. વળી કચેરીના લોકો તેની
આખર ગણે છે. કવિના કામમાં આવે એવા પદ્યબંધ પ્રબંધો
રચે છે. અને એવો ટેકવાળો છે કે, ઘણી તરેહના ટેક રાખે
છે, તેમાંનો એક પણ કોઈ છોડાવી શકે નહિ.

સાહેબ. કવિરાજ, આટલા બધા ગુણવાળાં પુરુષનું એક કવિત કહો
લેખ્યે.

જેતસી. સાહેબ, એટલો બધો અર્થ એકજ કવિતમાં લાવવો મુશ્કેલ
છે. તો પણ મારી શક્તિ પ્રમાણે કહું.

ઇંદ્રવિજયછંદ.

ધાતુનિ ધાત બણી બલિ બાત, રજે દિન રાત ધરી બહુ ધંધો;

બાવ ભલેજ બલાં ધરિ ભૂષણ, દે તજ દૂષણથી દુરગંધો;

રાજ સભાસદ લાજ ગણે, કવિગ્રાજ કરે પદબંધ પ્રબંધો;

ટેક અનેક, ન છેક છુટે; પણ એક વિવેક વિના નર અંધો. ૧૧૭

ઠાકોર. એક નવો મિત્ર હાલ અમને મળ્યો છે. તે પંડે ગમેતેવો હોય,
પણ અમારૂં કામ એનાથી થાય એવું જણાય છે.

જેતસી.

મનહરછંદ

મીઠલ આહાર, તે ન જાણીશ આહાર ક્યો,

કરેલા આહાર મુધાં બાહર કઢાવશે;

પાપણીને પરણી, ન જાણીશ જે મુખ પામ્યો,

પામેલું એ મુખ, દુખ રૂપ દેખડાવશે;

અનીતિનું નાણું તે, ન જાણીશ કમાયો નાણું,

કમાયેલા નાણાનાય કાંકરા કરાવશે;

દુષ્ટ મિત્ર દેખીને ન રીઝો દલપત કહે,

ખરા મિત્ર સાથે પણ એદ ઉપજાવશે. ૧૧૮

ઠાકોર. સત્યવાદીની પરીક્ષા કેમ થાય?

જેતસી.

ખરી પરીક્ષા કરવી હોય તો, તેને વર્તમાનપત્રનો એડીટર બ-
નાવવો. પછી એવું કે પોતાના વગવાળાની વાત કેવી લખે છે,
અને બીજાની કેવી લખે છે. તે ઉપરથી તરત પરીક્ષા થાય,
કે તેને ધનસાક્ષીનું કામ સોંપ્યું હોયતો કેવું કરે! એક રાજા પાસે
મુનસક્ષીની પરીક્ષા આપવા સારૂ, પાનાચંદ નામે જાણીઓ ગયો
હતો. તે સમે રાજા સોગડાં બાજી રમતો હતો.

મનહરછંદ.

મુનસક્ષી કામની કરો પરીક્ષા પૃથીનાથ,

પાનાચંદ નામે કોઈ પુરૂષે કહ્યું જઈ.

પૃથવીપતિ તે પજે પાસા એકતો હતો, ને
 પાસે એઠો પાનાચંદ દૃષ્ટિ એલમાં દબ;
 રાગના ત્યાં પડ્યા બાર, પક્ષ રાખી પાને કહ્યું,
 પડ્યા છે પોબાર, સામી સોગડી મરી ગઇ;
 કહે દલપતરામ પૃથવી પતિએ કહ્યું,
 પાનાચંદ હવે તારી પરીક્ષા પૂરી થઇ

૧૧૯

ઠાકોર. ધર્મ વિષે એક કવિત કહો જોઇએ.
 જોતસી. ઈંદ્રવિજયછંદ.

શું થયું સાકર ખાંડ સંહીત રસોઇ રૂડી ધરમાં નિત્ય રાંધ્યે;
 શું થયું જો નૃપ સર્વની સાથ સદૈવ સનેહનુ સાંધણુ સાંધ્યે;
 શું થયું આરસ' સુંદરથી, દર-અંદર અંદર મંદિર ખાંધ્યે;
 ધર્મ ધર્મોત દિલે દલપત, કુકર્મનિ કાવડતો રહિ કાંધે. ૧૨૦

રણિયો. જોતસી ગઠવીના દેવતો મોચી છે (એમ કહી મથકરી કરી).
 જોતસી. દોહરો.

રચી ચરમનાં પૂતળાં, અખંડ સર્વ અવેવ;
 જે પછિ તે જિવતાં કરે, તે મોચી મુજ દેવ. ૧૨૧
 મનહરછંદ.

આમડાનાં પૂતળાં રચે છે અતુરાઇ કરી,
 આમડાના બળદો, ને બકરાં બનાવે છે;
 આમડાના હાથી ધોડા હજારો હજાર રોજ,
 જીના બાગી જતા જાય નવા નીપજાવે છે;
 આમડાની ગાયો ભેંશો શુદ્ધ દુધ દોવા દે છે,
 આમડાના પોપટને રાણીઓ પઢાવે છે;
 કરે એવાં એવાં કામ કહે દલપતરામ,
 એવા મોચીની અમોને બકિત ભલી બાવે છે. ૧૨૨
 જોની જોતાં ગામો ગામ, પેઢીઓ છે ઠામોઠામ,
 આમડાના ધંધાવાળો વડો તે વેપારી છે;
 જીનાં જીનાં આમડાનો છેક સૂરેસૂરો કરી.
 તે સૂરાનાં તાળં રચે તેવો હુશીઆરી છે:

મોઠા મોઠા લોક તેના માલની સંભાળ રાખે,
 ભૂપતિના ભૂપ જોવા જોના કારભારી છે;
 દેશોદેશમાં છે નામ કહે દલપતરામ,
 એવા મોચીને વિશેષ વંદના અમારી છે. ૧૨૩
 હાડકાનો માળો માંસવાળો રૂધિરાળો રચી,
 કાચ જોડ જડ્યા કોણુ જાણે કેમ કોચીને;
 ચતુરાશથી ચડાવ્યું ચામડું રૂપાળું આણું,
 ટેબો ન જણાય કેમ બાલ્યો આર ઘોચીને;
 હાલે ચાલે હામ ધાલે, બાલે લડે ભેજ પાડે,
 પ્રોહ જોવા પર્વતની પાડે ટોચ ટોચીને;
 કેવું ચામડાનું કામ કીધું દલપત કહે,
 માન મેલી મોટો દેવ માનુષ્યું તે મોચીને. ૧૨૪

ઠાકોર. જોણે જેમ માની લીધું તે ખરું.

જેતસી.

ઈંદ્રવિજયછંદ.

માનિ લિધાયિ થયું મન માનતું, ક્યાંઈ કદાપિ શુભ્યું નથિ કાંને;
 સત્યજ સત્ય ગણાય સદૈવ, અસત્ય ગણાય અસત્ય નિદાને;
 શું થયું જો દલપત કહે કદિ, લેખ લખ્યો શુભ પુસ્તક પાને;
 વ્યર્થ કુટે શિર અર્ધ સરે નહિ, પરથરને મણિ પારસ માન્યે. ૧૨૫
 તમે ક્રિયા ક્રિયા દેશ જોયા છે?

સાહેબ.

જેતસી.

હું આખી ગુજરાતમાં તેની હદ સુધી ફરી વળ્યો છું રાજકોટ,
 અમદાવાદ, વડોદર ઇત્યાદિ શહેરો મેં જોયાં છે.

સાહેબ.

ગુજરાતની તકશો તમારી સાથે હતો? કે સાથી તમે જાણ્યું જે
 હવે ગુજરાતની હદ આવી રહી.

જેતસી.

તકશો તો મેં કદી દીઠો નથી, પણ જ્યાં ગુજરાતી પાગડી દીઠી
 નહિ, મુગલાઈ ધાટની, પારશી ધાટને મળતી કે દક્ષણી પાધ
 ડીઓ દીઠી; તથા ગુજરાતી બાષા પણ ગડબડ બોલાતી સાં-
 જળી ત્યારે મેં જાણ્યું કે હવે ગુજરાતની હદ આવી રહી. જે-
 મ સમુદ્રમાં જતાં ડોળું પાણી આવ્યાથી કાંઈ ટુકડો આવ્યો
 જાણીએ છીએ.

દોહરો.

સાંચરતાં સાગર વિષે, કાંઠો કેમ કળાય;
જળમાં મળ ભગવાથકી, ડોળું જળ દેખાય. ૧૨૬

સાહેબ.

જેતસી.

ગડબડ ગુજરાતી કેવી હોય?

દોહરો.

શંકરને^૧ સંકર^૨ કહે, શાર^૩ કહે છે સાર^૪;
ખસ^૫ ને ખશ^૬ જુદાં નહીં, એ ગડબડ ઉચ્ચાર. ૧૨૭

મનહરછંદ

આરાને ઓવારો કહે, બીનો તેતો બીધો કહે,
ધોચવું કહેવું ત્યાંતો બોકવું તે કહે છે;
લ્યોને સાટે લો કહે, ને લ્યોને સાટે દો કહે,
ગોચને બદલે ગોર સાંભળીને સહે છે;
ડોશી, માશી ભેશીને તો ડોસી, માસી, ભેસી કહે,
હથે કહેવાનું ત્યાંતો હોસે શબ્દ વહે છે;
એવી ગડબડ ગુજરાતી જ્યાં બોલતી હોય,
ત્યાંથી ગુજરાત તણી હદ આવી રહે છે. ૧૨૮

પછી સલામ કરીતે ખુરસી ઉપર બેઠા.

આંક ૧૦ મો.

એક કવિ સભામાં ખુરશી ઉપર બેઠા હતા તે આ નિચે લખેલો સોરઠો બોલ્યા.

સોરઠો.

વિસરી જશે કો વાર, હકુમત *હનરાખ્ય તણી;

પણ તહિ પડે વિસાર, કીર્તિ કદી કિન્લાકની. ૧૩૨

સાહેબ. આ ક્યાંના કવિ છે?

દલ. એ અમદાવાદના કવિ ઉત્તમરામ નૌતમરામ વીસળનગરા નાગર છે. તે અમદાવાદમાં આપને મળ્યા હતા. તેમના આપના કાકા આદીત-રામજી કવિને માનાજી ગાયકવાડ પાસેથી કવિતાના ધનામમાં “છોગાળું” એવા નામનું ગામ વીસનગર પરગણામાં મળેલું છે, તેની ઉપજ દર સાત હજાર રૂપૈયાની છે, તે આદિતરામ કવિની ભાણેજના દીકરાને હજી મુધી મળે છે. અને આદિતરામજીના પિતા કેવળરામજીએ અમદાવાદના નવાબ કમાલખાંના હુકમથી હિંદુસ્તાની ભાષામાં “બાબી-વિલાસ” નામે ગ્રંથ રચેલો છે. તેથી તે નવાબના વંશના જુનાગઢ, રાધનપુર, અને ત્રાણશીણોરના નવાબોએ વર્ષાસન કરી આપેલાં છે તે અદ્યાપિ મુધી આ ઉત્તમરામજીને મળે છે. ઉત્તમરામજીએ કવિતા રચવાનો મહાવરો રાખ્યો છે.

સાહેબ. કવિરાજ. વાણીમાં વધારે માલ હશે, કે વિચાર શક્તિમાં? ઉત્તમરામજી.

કવિત.

વાણી, ને વિચાર શક્તિ, વિશ્વમાં અમુલ્ય વસ્તુ,
એથકી અનેક જ્ઞાન મેળવેછે માણસો;
બંનેમાં બહુજ માલ બંનેનો તેવોજ તાલ,
એકેને અધિક બોધી જરૂર ન-જાણુશો;
વાણી છે શરીર, ને શરીર છે વિચાર શક્તિ,
અંતરમાં એકેનો અનાદર ન-આણુશો;
સારી રીતે શણગારી, બંનેને શોભાવો સારી,
કહો દલપત મિથ્યા મમત ન-તાણુશો. ૧૩૩

સાહેબ. વિલાયતી ગાડી વિષે બોલો જોઈએ.

ઉત્તમરામ.

સવૈયો.

આગળ હાથ સિપાઈ ઉભા, અને અન્ન અનૂપમ હાથ અગાડી;

સારથિ જે શશુગાર સહીત, ચલાવે તુરંગમ ચોટ લગાડી;

પોઈશિ, પોઈશિ, પાઠ કરે મુખ, પંથ જતા જન કાન જગાડી;

દેખિ જુઓ દલપત કહે. સુ-વિમાન સમાન વિલાયતી ગાડી. ૧૩૪

સાહેબ. જુઓ આ મહારાણીજીનો શિક્કો. એમાં એવું લખેલું છે કે
“ભલું ચહાનારનું ભલું ને ભુંડું ચહાનારનું ભુંડું” એ કહેવત વિષે
એક જે કવિત કહો.

ઉત્તમરામ.

કવિત.

દાણા વેચનાર દાણા સંઘરી દુકાળ માગે,

દેખાશે દુકાળ-એવા દાણા-વેચનારને;

ખીજને છુડાડવાને ખરે ખાત ખોદે ખાડ,

જણાશે જોખમ એવી ખાડ ખોદનારને;

કોઈકને કષ્ટ દેવા રસ્તા વચે કાંટા વેરે,

વાગશે વિશેષ કાંટા કાંટા-વેરનારને.

ભલું સોનું ધરછશે તેનું તો ભાઈ ભલું ઘશે,

બુરું થશે ખીજાઓનું બુરું ધરછનારને. ૧૩૫

સોખતીનો જીવ લેવા સિંહને જગાડે જઈ,

જરૂરતો મોત થાય તે જગાડનારનું;

પારકી અકીરતિનું વાળું જે વળતડે વડું,

વાળે અપજશ-વાળું તે વળડનારનું;

લોભથી કે દુષ્ટથી જે લોહનું લગાડે ધર,

લાગી ચુક્યું ધર જાણો તે લગાડનારનું;

મુધરે મુધારનારનું, ને દલપત કહે,

ખગડે ખેશક ખીજનું ખગાડનારનું. ૧૩૬

સાહેબ. મહારાણીના મુગટને આશીર્વાદ આપો.

ઉત્તમરામ.

સવૈયો.

દિગ્વિજયો વિજયા-કુંવરી, વિજયાદશમી શત મૂધિ વિરાજો;

લાલ-કંદાર, ગરીબ-નિવાજ, સદા શુભ રાજ-સમાજ ગણાજો;

બાળકની પ્રતિબાળક માત્ર છે, તેમ પ્રજા પ્રતિ પાળક થાળે;

રાજ કરો મહારાજ- કૃપાયકિ, તાજ રહો શિર ઊપર તાળે. ૧૩૭-

સાહેબ. વાર કોટો ગ્રાફી છબી પાડનારની, અને ચીતારાની કળા ઉત્તમ કે-
હેવાય, કે કવિની.

ઉત્તમ. વિક્રમ અને બોજની પાસે હુશીઆર ચીતારા હતા, પણ તે
રાજાઓની કીર્તિ કવિઓએ જોવી અમર રાખી છે, તેવી
ચીતારા રાખી શક્યા નથી કહ્યું છે કે-

સવૈયો.

હજીયિની પતિ પાસે હતા બહુ, ચંચળ ચિત્ત ચતૂર ચિતારા;
આકૃતિ ઊપરની અવજોડી, અતી અતુરાધિ ચીતરનારા;
એ છબી આજ અહીં ન રહી કહિં, વાત કરેન કહીં વણુઆરા;
ચિત્ર ચરિત્રતણાં ચળકે બહુ. માંડિ ગયા કવિ લોક અમારા. ૧૩૮

સાહેબ. માણસની આશા કેવી છે? તે વીધે એક કવિત કહો.

ઉત્તમ. ભૂ મધ્ય રેખાએ રહીને જોઈએ તો ધ્રુવનો તારો પૃથ્વીને અડ્યો
હોય એમ દેખાય. પછી તેના સામા સો સો મૈલ જઈએ, તેમ
તેમ દરસેકડે પા ધડી દહાડો ચડ્યા જોડો ધ્રુવનો તારો ઊંચો
જણાય. કહ્યું છે કે-

કવિત.

ભૂમિ મધ્ય રેખાપર રહીને જો બાળીયે તો,
દીસે ધ્રુવતારો જાણે અવનીને અડ્યો છે;
સનમુખ આત્રી મૈલ સોળસે જુઓ તો ઊંચો
અળકશે જાણે દિન ચાર ધડી ચડ્યો છે;
જમ જમ જોએ સામા, તેમ દર સો સો મૈલ,
પા ધડી પ્રમાણમાં ઊંચો નજરે પડ્યો છે;
એમજ આશાનો અંત અળગો રહે અત્યંત,
પાસે પાસે જઈ કહો કોઈએ પકડ્યો છે? ૧૩૯

સાહેબ. વાર કેવા જનો પોતે અમુક્ય હોય પણ પછીથી શસ્ત્રા યજ્ઞનય?

ઉત્તમ. સવૈયા.

હસતા હસતા ઢિંક આગર ઠાઠ, ધજા ધરિ ધર્મતણી ધસતા;
કસતા કસતા ક્રિડા ક્રેલ વિષે, વિપત્તી- જન સંગ વિષે વસતા;

ખસતા ખસતા પછી ખૂબ ગયાજ, તણ રૂડી રીત તણા રસતા;
પસતાય પછી દલપત કહે શસતા નહિ તેહ થઈ શસતા. ૧૪૦

સાહેબ જે સગા બાઈઓ હોય, પણ તેઓની યુદ્ધિ અને નશીબ સંરખાં
હોતાં નથી. તે વિષે કહો જોઈએ.

ઉત્તર.

સવૈયો.

પંખી થકી પ્રગટે પણ પંખિજ, ચારપગાં પશુ ચારપગાંથી;
થાય વનસ્પતિમાંથી વનસ્પતિ, માણસ તેમજ માણસમાંથી;
ન્યૂન વિશેષ ન-લેશ દિસે તન, માત તથા તન તાન તણાંથી.
દેહ મળે દલપત કહે, પણ યુદ્ધિ, નશીબ, ખરાખર ક્યાંથી? ૧૪૧

એવામાં એક આવો ધરના મહારાજ પાસે રહેતો હતો, તે બોલી ઉઠ્યો.
કે અમારે બહુત લગાવવાનો, ગેર લગાવવાનો, વગેરેના મંત્રો છે. માટે
તમે આ ટીકું કું છે તેનો મંત્ર તમે જાણતા હો તો બોલો. નહિતો ટીકું
ભુંશી નાંખો.

એકઠાકોર. ત્યારે બાવાજી. લંગોટી વાળવાનો પણ મંત્ર હશેકે?

બાવો. લંગોટીનો મંત્ર તો નથી.

ઉત્તર. લંગોટીનો મંત્ર હું જાણું છું.

ઠાકોર. બોલો જોઈએ.

ઉત્તર. એક છોકરો તેના બાપના કલ્યામાં રહ્યો નહિ. અને કશું બણ્યો
નહિ. તેથી મોટો થઈને બાપથી જુદો થઈ રખડતો રહ્યો. અને
છેલી વારે બાવો થયો. તેને દીક્ષા આપતી વખતે તેનો ગુરૂ પા-
નાં ફેરવતો હતો, ત્યારે પેલા છોકરાને બાપે પુછ્યું કે પાનામાં શું
જુઓછો? ગુરૂએ કહ્યું કે આ છોકરાને લંગોટી વાળવાનો મંત્ર
જાણું છું. છોકરાને બાપે કહ્યું કે તે મંત્ર મને આવડે છે. પછી
તેણે લખ્યા પ્રમાણે કહી દેખાડ્યો.

સવૈયો.

સારિ શિખામણું તું ન શિખ્યોજ, શિખ્યો ખજતા-જ ખરેખરી ખોટી;

તે કયનો કદિ કાન ધર્યાં નહિ, મેં તુજ કાજ કલ્યાં પણ કોટી;

બાવન અક્ષરની ખરડી બની, ખેશિ ખરાખર તે નહિ ખોટી;

લક્ષિમ મળ્યાનિ હવે તજિ લાલચ, લાડકડાં સુત વાળે લંગોટી. ૧૪૨

એવામાં એક ધરડી ડોશી, કેડેથી બહુ વાંકી વળેલી રસ્તે ચાલી
જતી હતી તે સડની નજરે પડી. ત્યારે બાવાએ કવિને પુછ્યું કે પેલી

ડોશીએ રસ્તામાં કાંઈ વસ્તુ ખોઈ હશે, તે ખોળતી જતી હશે, કે શા વાસ્તે આઠગી બધી વાંકી નમીને ચાલતી હશે?

ઉત્તમ. એક એવી ડોશીને તમારા જેવા દ્રોહ જીવાને પુછ્યું હતું તેનો ઉત્તર ડોશીએ આપ્યો હતો. તેનું એક કવિત છે.

સાહેબ. બોલો બેઠાએ.

ઉત્તમ. કવિત.

કેડેથી નમેલી ડોશી દેખીને જીવાને નર,
કહે શું શોધો છો. કશી ચીજ અછતી રહી;
કહે ડોશી બાળપણે ખખર વિના મેં ખોડું,
જીવાનીમાં દીવાની તારા જેવી ગતી રહી;
છવાઈ જરાની છાયા. કાયાના વિંખાયા બંધ,
ગાયાને ગોવિંદરાયા, માયામાં મતી રહી,
ઝુકો ઝુકો ડોકી વાંકી રાખી દલપતરામ,
જોતી હું કંઈ છું જે જીવાની ક્યાં જતી રહી. ૧૪૩

બાવો. (એક ધરડા ઠાકોરને) કેમ કાકા, ખરી વાત કે?

ઠાકોર. હા, મહારાજ, ખરીવાત.

બાવો. (કવિને) કાકા સંસ્કૃતમાં કેને દેહેવા?

ઉત્તમ. કાગડાને.

બાવો. ત્યારે ધરડા માણસને કાકા કેમ કહેતા હશે?

ઉત્તમ. સવૈયા.

જેખનમાં જીવતી જર કારણ, સાંખી રહ્યાં શિર સંકટ શાકા

પ્રોઠ પણે દલપત કહે, તતખીર તણા ન-તજ્યાજ તડાકા;

બેશ વિશેષ †મરાજ બરાબર, કેશ થયા પરિપૂરણ પાકા;

તોય ક્યાંન પ્રપંચ નિવારણ, કારણ એજ કહે સહુ કાકા. ૧૪૪

એવામાં તે ઠાકોરનો પગ બાવાજીને અડક્યો. તેથી બાવાજીને ક્રોધ ચડ્યો.

સાહેબ. જગ્યાની સંકડાશ હોય તો મોકળાશ કરોએ. કેમ તમે એટલામાં સમાઈ શકતા નથી કે?

ઉત્તમ. હેત હોય તો એક વેંતમાં સમાય, અને હેત ન હોય તો આખી

પૃથ્વીમાં પણ સમાય નહિ. કહ્યું છે કે-

કવિત.

હોયં જો હૈયામાં હેત, પેતમાં વિરામ કરે,
દાર સાથે દાર રેહેછે જીઓ જહાનમાં;
દાર અને દેવતાને દ્રુપજો વિશેષછે તો,
માય નહી, પાત્ર મોઠામાઠલા સમાનમાં;
શીમાડાને માટે મહીપતિયો સંગ્રામ સજે,
તો શી રીતે તે સમાય સાંકડા સંસ્થાનમાં;
કહે દલપતરામ રમા સાથે રમાનાથ,
પ્રીત છે તો પોઢી રહે પ્રાગવડપાનમાં. ૧૪૫

સાહેબ. ધનમદ, વિદ્યામદ, જોખનમદ અને અધિકાર વગેરે દરએક મદથી-
આંધળા થઈ જવાય. ત્યારે ચારે મદ ભેળા થાય તો કેમ થાય ?

ઉત્તમ.

સવૈષો.

જોખનનો મદ, ને ધનનો મદ, તેમ ત્રિજો અધિકાર તણો છે;
વિદ્યતા મદ તેયિ વિષેષ, હમેશ ધટે નહિ એમ ધણો છે;
અંધ થવાય અંકેક મદે, મદ જો મળતાં બદલી બમણો છે;
દેખિ શકે દલપત કહે કેમ, ચાર મળ્યે મદ ચારગણો છે. ૧૪૬

દોહરો.

મદથી મનુષ્યતા મટે, હોય બુદ્ધિની હાણ;
જો એવા મદ જીરવે, જોવણા જન જાણ. ૧૪૭

સાહેબ. હિંદુશાસ્ત્રમાં એવો દાખલો હશે, કે મોઠા સત્યવાદીને જીહ્વા-
લવું પડ્યું હોય?

ઉત્તમ.

લાખોની લાંચ આપતાં જીહ્વા ન જોલે, એવા બુધિષ્ઠિર રાજા,
મિત્રોનાં પક્ષ માટે લગાર જીહ્વા જોલ્યા હતા, તેથી તેમની અ-
પકીર્તિ આજ સુધી રહી છે. લડાઈમાં અશ્વચામા પડ્યા, એવું
બુધિષ્ઠિર જોલે તો, તેમનું જોલ્યું સાચું માનીને કૌરવની ક્રોજ
નાશી જાય એવું હતું. માટે અશ્વચામા નામના હાથીને મારી
નાખીને બુધિષ્ઠિર પાસે સાંપ પૂરાવી. ત્યારે બુધિષ્ઠિરે કાને હાથ
દબને કહ્યું કે અશ્વચામા નામનો નર, કે હાથી પડ્યો ખરો.

સંબંધરાવૃત્ત.

લાખોની લાંચ લેતાં જરથકિ જન જો, જોલ જૂહા ન-જોલ્યા,

સ્વાર્થે, કે સંકટે તે, સુખ દુઃખ સહીને, સત્યતાથી ન ડોહ્યા;

સાતે સિંધૂ તરીને, પછી અપજ્ઞશની ખાડમાં કાર્તિ ખોવા;

મિત્રોના પક્ષ માટે અસદ્ ઉચરિયા, કુંજરો વા, નરો વા. ૧૪૮

સાહેબ. માણસમાં હરેક ગુણ થોડા થોડા હોય તે ઠીક, કે એકજ ગુણ પૂરો હોય તો ઠીક.

ઉત્તમ. બીજા ગુણ થોડા થોડા હોય તો ઠીક, પણ એક ગુણ તો પૂરો જોઈએ. કહ્યું છે કે—

દોહરો.

અધુરા ગુણો અનેકથી, ગુણિજન નહીં ગણાય;

પરિપૂરણ ગુણ એક પણ, વિષ વિષે વખણાય., ૧૪૯

સવૈયો.

મણિમાંહિ નહીં રસવાસ, સુવાસ, પ્રકાશ તણો ગુણ એક અનેક;

વણિ કસ્તૂરિમાંહિ સુનાસ વસે, પણ રૂપ કે રંગ છતે નહિ છેક;

શુક્ર કોકિલના સ્વર સુંદરથીજ; વખાણ કરે સહ વિષ વશેક;

સન્માન સદા દલપત થશેજ, હશે ગુણ જો પરિપૂરણ એક. ૧૪૦

સાહેબ. કેવું સન્માન મળે?

ઉત્તમ. ઈશ્વર ઇચ્છાથી તેને જેવું સ્થાનક મળે તેવું તેને સન્માન મળે.

કહ્યું છેકે—

કવિત,

કુંજરનું કુળ જાતે જંગલનું જનાવર,

વાનર, હરણ, રીછ વૃદ્ધ કરે વનમાં;

મહાવતે યકડીને પુરમાં પ્રથમ આણ્યો,

ધાસ ભરી ભરી લાવે સદૈવ સદનમાં;

ધન આપી ધોખીએ ધોવા જવાને કાળે રાખ્યો.

રાજે રાખ્યો સેના શણગાર ગણીમનમાં;

કહે દલપતરામ, જગતની રીત જુઓ,

સ્થાનક સમાન સન્માન મળે જનમાં. ૧૫૧

ઠાકેર દુષ્ટમાણસ વિષે બોલો.

ઉત્તમ

સવૈયો.

શુણિ અંતર વાત ધરેજ અનુત્તમ, ઉત્તમ વાત ધરે અગમી;

ધરીને શિર પાગ અધર્મ તણીજ, કુકર્મ તણીજ કરે કલગી;

શુભ સંજ્ઞનની સુખકારિ શિખામણ, સાંભળતાંજ ઉઠેસળગી;

દલપત કહે જન ફુટ સદા, વિષયી જન રાથ રહે વળગી. ૧૫૨
એકસભાસદ. સ્ત્રી, ઘણા શણગારથી શોભે કે લાજથી?

ઉત્તમ.

કવિત.

ઝમી રહ્યું ઝમણુ, ને ઝળકી રહેલી ઝાલ,
ઝમક ઝમક પગે ઝાંઝરી ઝમકતી;
ઘરાણાં ઘણાંક, સોની શુદ્ધે ઘડેલા ઘાટ,
ઘાઘરાને ઘેરે ઘણી ધૂતરી ધમકતી;
ધમક ધમક ધરે ચરણુ ધરણી પર,
ધુત્તે ધમકારે બધી ધરણી ધમકતી;
સજ્યા શણગાર, પણ લાજ નો લગાર નહી,
લાગી શણગારે લાલ્ય ચોગણી ચમકતી.

એ ભાઈ કોણ છે?

સાહેબ. એ એક વકીલ છે.

ઉત્તમ. કહેતો વકીલ વિષે એક કવિત કહું.

સાહેબ. કહે જોઈએ.

ઉત્તમ.

કવિત

રોગ કરે ભોગ ત્યારે વૈદને લિશેષ લાભ,
દેશ ભંગ થતાં ખેસે કોળી તો કમાઈને;
પડે જો ફુકાળ રજે દાણાના ફુકાનદાર,
લડે જો ભૂપાળ, લાભ સો ગણો શીપાઈને;
માનવીઓ મરે ત્યારે ભલો લાભ ભંગીઆને,
અને અવતરે ત્યારે દામ મળે દાઈને;
દાખે દલપતરામ, લડે લોક ઠામ ઠામ,
ભલો લાભ તે સમે મળે વકીલ ભાઈને.. ૧૫૪

સાહેબ. પ્રીતિની રીતિ કેવી હોય, તે વિષે બોલો જોઈએ.

ઉત્તમ.

સવૈયો.

પાણિયિ પાતળિ, જાડિ જમીનયિ. મેરથિ, મોટિ, અણૂયકિ આણી;
સોમયિ શીતળ, આગયિ ઉન્નિહ, *કુસૂમયિ કોમળ, કાંક કડીણી;
શૂર્પનખા થકિ સોગણી મૂરખિ, પૂરિ વળી ડૂંપદમાયિ પ્રવીણી,
પ્રીતનિ રીત કહે દલપત, ભલાયિ ભલી, હડકાઈયિ હીણી. ૧૫૫

સાહેબ. સાચાશ, ઉત્તમરામજી. તમે તમારા વડીલોની વિદ્યાનો અભ્યાસ
સારો રાખ્યો છે.

આંક ૧૧ મો.

સાહેબ. (એક કવિને જોઈને) આ કોણ છે? અને ક્યાંના રહેવાસી છે?

દલ.

દોહરો.

પુરમૂળી, પરમારનું, જગત બધામાં જાણ,

નૌતમ જ્યાં બહુ નીપજે, કવિયો ને *કેકાણ. ૧૫૬

એ જંગાર ગઢવી, સારા કવિ છે, અને કાઠીઆવાડના મૂળી ગામ-
માં રહે છે.

સાહેબ. તે આપણને મળ્યા હતા?

દલ. આપનો મેળાપ કરવાની તેમની ધણી આતુરતા હતી. પણ આજ
સુધી મેળાપ થયો નહોતો. તથાપિ તેમની તરફથી આપણને
મદદ મળેલી છે.

સાહેબ. શી મદદ મળી છે?

દલ. જ્યારે સન ૧૮૪૮માં પુસ્તકોની જોળ કરવા સાફ આપે મને
કાઠીઆવાડ તરફ મોકલ્યો હતો. ત્યારે હું મૂળીએ ગયો હતો. તે
વખતે જગદેવપરમારના ગ્રંથની જાણ, મને આ જંગાર ગઢવીએ
કહી હતી. કે તેમનો મામો જોડો ગઢવી વાંકાનેરમાં છે તેને ઘેર
જગદેવપરમારનો ગ્રંથ છે. તે ઉપરથી આપણે રાજકોટની એ-
જનસીમાં લખીને તે ગ્રંથ મગાવી લીધો.

સાહેબ. ત્યારે જંગાર ગઢવીનો આપણે જરૂર ઉપકાર માનવો જોઈએ.

દલ. તે કવિતા સારી કરી જાણે છે. અને એક મોટો ગ્રંથ ધ્રુવજા-
ધામાં રચવાનો તેમણે આરંભ કર્યો છે.

સાહેબ. જંગાર ગઢવી, તમે ગઈ રાતે ક્યાં હતા?

જંગાર. ગઈ રાતે તો મેં એક નાટકનો એક જોયો.

સાહેબ. નાટકમાં કેના કેના વેષ જોયા.

જંગાર. સવૈયો. અપ્રસ્તુત પ્રશંસા.

નાટકિ નાટકના થળમાં, બહુ લાયક વેષ ભલા ધરિ લાવ્યો;

હાંશ થકી હરિચંદ નરેશ તણો ધરિ વેષ વિશેષ સુહાવ્યો;

વેષ કર્યો પછિ કર્ણ તણો, વણિ વિક્રમ, બોજ, સવાંગ ભજવ્યો;
 તે પછિ તો દલપત કહે, નર કાર્યસ રૂપ ધરી ફરિ આવ્યો. ૧૫૭
 મતલબ કે તમેજ એ બધા દાનેશરીના અવતારી પુરૂષ છો.
 સાહેબ. વાર, સરદારનો સ્વભાવ આકરો જોઇએ. કે નરમ જોઇએ?
 એક ઠાકોર. સરદારનો સ્વભાવ જો નરમ પાણીના જેવો હોય તો પછી
 તેનો વકર પડે નહિ.

એંગાર. શાર્દૂલવિકીડિત વૃત્ત.

શીજો નર્મ સ્વભાવ-શુદ્ધ જળનો, ચાલે નમીને સહી;
 રાજે ટેક અનેક આપ ઉપરમાં, તે છેક છોડે નહીં;
 તારે છે હલકાજ-ને, પણ કરે ભારે તણા ભક્ષને;
 બ્યારે જોર કરી જવાજ નિકળે, પાડે વડા વૃક્ષને. ૧૫૮

સાહેબ. પૃથ્વીના જેવી ક્ષમા રાખનારા પુરૂષો, કોઈ વખતે ક્ષમા છોડે કે?

એંગાર. એક માટીખાણમાં આધે આધે ખોદતાં, ઉપલી ભિખડ ટુટી
 પડવાથી જે ત્રણ ખાઇડીઓ દબાઇ મુઠ્ઠી, તે સમે એક કવિને
 અને પૃથ્વીને સંવાદ થયો હતો.

સાહેબ. તે કહો જોઇએ.

એંગાર. શાર્દૂલવિકીડિત વૃત્ત.

રેઉર્વી ટુજમાં રહે બહુ ક્ષમા, જે સર્વ જાણે નકી;
 માટીખાણ વિષે મરાઈ અખળા, તો કેમ તારા થકી;
 ખોલી ખોલ, ઉદાસિ એમ અવની. શું ધૈર્ય રાખું ધરી;
 એવા લોક, અનેક આગ્રહ ધરી, ક્ષાંતી તબલે ખરી. ૧૫૯

સાહેબ, જે નર ગધાડા જેવો, કે ગાડર જેવો અસાની ગણાતો હોય,
 અને કશો હુનર ન આવડ્યાથી ડરમાં રહેતો હોય, તો ક્યા ઉપા-
 યથી તે સારો થાય.

એંગાર. વાંચવા, અને લખવા શીખે તો સારો થાય. કહ્યું છે કે—

સવૈયો. સિંહાવલોકન.

નરમાં ગુણ જો નહિ હોય બીજા, પણ એક ઉપાય ધરે કરમાં;
 કરમાંથી તજે નહિ કાગળને, ઉગતા દિનથી દિન-આખરમાં
 ખરમાં ન અપે કદિ તેહ ખરેખર, તેમ ગણાય ન ગાડરમાં;

૩૨માં ન રહે દલપત કહે, હરોજ ચડે ચિત હૂંનરમાં. ૧૬૦
સાહેબ, કળથી કામ સિદ્ધ થાય, કે બળથી અને કળથી?

ખેંગાર. સવૈયો. સિંહાવલોકન.

કળથી કરિયે સિદ્ધ કારજ સર્વ, પડે પસતાવું ન પાછળથી;
કળથી કરતાં કદિ, છેક બને મુખ કાળું, અકીરતિ-કાળજીથી;
જળથી ન મટે કદિ ધોઈ જીઓ, ધણિ લોહિ જીઓ કદિ કાંબળથી;
બળથી દલપત કશું ન-બને, સિદ્ધ કાજ કરાય સદા કળથી. ૧૬૧

રળીઓગઢવી. ઝટ સમજાંધ જાય, તે કવિતા મોળી લાગેછે.

ખેંગાર. નવો અભ્યાસ હોય ત્યારે તાણી મેળીને શબ્દો ખેસારવા પડે તે
કવિતા કિલકાર્ય થાય, પછી સારો અભ્યાસ થાય ત્યારેજ સરલ
કવિતા રચી શકાય, અને ગૂઢાર્ય કવિતા કરવી હોય તો કઠણ પ-
ણ થાય.

સાહેબ. રળીઓગઢવી સમજી શકે નહિ એવો એક સવૈયો બોલો બોધ્યો.

ખેંગાર. (પોતાના દક્તરમાંથી કાગળ, ખડીઓ, અને લેખણ કાઢીને એક
સવૈયો રચીને બોલ્યા.)

સવૈયો. ગુઢાર્ય.

સૂ કરિને કરતાં તણી, કરતાં વિનતી ઘર તે કરી આપે;
સૂ કરતાં ખડમાં પણ ખૂબ, જીઓ ખસખોધ ખરેખરી વ્યાપે;
સૂ કરિને ખત ખાય સદા. મળવા જન ધંધરમાં મન-થાપે;
સૂ કરિને કરડી દલપત કહે, વળી કોફળીનાં ફળ કાપે, ૧૬૨

રળીઓ. સાંભળો એનો ઉત્તર હું કહું.

સવૈયો.

બકિત કરી કરતાં વિનતી, નચળે ઘર એવું પ્રભૂ કરિ આપે;
જો ખસખોધ વિષેજ રહે ખડ, તો ખડમાં ખસખોધજ વ્યાપે;
ચોરિ તણા ધનથી કરિ ધર્મ, પછી ખળ ખાય, પ્રભૂ મન થાપે,
દૃષ્ટિ કરી કરડી દલપત, *કુધી નર કોફળીનાં ફળ કાપે. ૧૬૩

ખેંગાર. ગૂઢાર્યનો ઉત્તર એવો હોય નહિ. અને “શું કરીને” એમ મારા
સવૈયામાં નથી. પણ “સૂ કરીને” એમ છે.

રળીઓ. ત્યારે બીજો અર્થ તો મને સુજતો નથી.

ખેંગાર. જેમ વગડામાં જઘને જણે જણુશ ડાટી હોય. તે ડાટનારનેજ જડે, તેમ ગૂઢાર્થ સરલ રચ્યો હોય તોજ બીજને જડે, નહિતો તે રચનારનેજ જડે.

સાહેબ. તમેજ અર્થ કરો જોઇએ.

ખેંગાર. એનો અર્થ એમ છેકે, “સૂ અક્ષર કરીને પછી “તાર” કર. એ ટલે “સૂતાર” ની વિનતિ કરતાં, તે સૂતાર ધર કરી આપે. અને પ્રથમ “સૂ અક્ષર કરતાં ખડમાં પણ, એટલે “સખડમાં” ખરેખરી ખસખોઈ આપે છે, અને સૂ અક્ષર કરીને “ખ” લખાય એટલે “સુખ” મળવા સાડ માણસ ધધરમાં મન થાપેછે. અને “સૂ” અક્ષર કરીને “ડી” કર, એટલે “સૂડી” સોપારીનાં કૂળ કાપેછે.

એવી ચર્ચા ચાલે છે એવામાં એક ઠાકોરે ખેંગારની કલમ સુંદર હતી, તે જોવા સાડ હાથમાં લીધી. અને તે લખણથી કેવા અક્ષર નીકળે છે, તે જોવાની મરજી થઈ; તેથી કોરા કાગળમાં આ નીચે પ્રમાણે અક્ષરો લખ્યા. “હરાડ હોરીઓ હડી પૈસા-ભાર ધૂપેલ લખને, માથાં” હોળતી હતી, ત્યાં એક હોરે પોપટ ઉરાડી મુક્યો. તે હોરીઓ ગોધાની” “તથા જુનાઘડની હતીઓ”.

અક્ષરતો સારા નીકળ્યા. તે જોઇને ઠાકોરે કવિ ખેંગારને પુછ્યું, કે આ કલમ તમારી છે?

ખેંગાર. (અક્ષર જોઇને) આ મારી કલમ નહોય.

ઠાકોર. આ બધો લખવાનો સામાન તમારો છે, અને કલમ તમારી નથી એવું કેમ કહોછો?

ખેંગાર.

કવિત.

વહોરાને હોરા લખે, અઢોને તો હડી લખે,
લાખ વસા લખે વળી હરાડ અઢારને;
કાંશકીએ કેશ તણી ઓળો પાડે અબળા, તે
ઓળવું ન લખે, લખે હોળવું હકારને;
ઉડ ધાવુ ઉપરથી ઉડાડવું લખવું, ત્યાં-

ઉરાડવું લખે, તજી ધાતુના આધારને;
કહે દલપત, મારી કલમ ન કહું તેને,
જીભ પણ પારકી, જો લે એવા ઉચ્ચારને. ૧૧૪
દોહરો.

ઘોઘાના ઘોઘા બને, ગઢનો ઘડ થઇ જાય;
તો તેને મુજ કર તણી, કલમ કેમ કહેવાય. ૧૧૫

સાહેબ. હરેક વસ્તુ, કે માણસ. મોંઘું અને સોંઘું શાથી થાય?
ખેંગાર. કવિત.

હોય ધણા હાથી, ત્યાંતો હાથી પશુ સાથી જવા,
હોય થોડા હાથી ત્યાં હાથી સેનાતુ નાક છે;
થોડાં જ્યાં અંજીર, ત્યાં વજીર કે અમીર ખાય,
ધણાં જ્યાં અંજીર ત્યાંતો સૌને મન શાક છે;
મજે ન મકાઈ, ત્યાં મકાઈનો મેવો મનાય,
મજે જ્યાં મકાઈ ત્યાં તે રાંકનો ખોરાક છે;
કહે દલપતરામ જ્યાં જોની અજીત અતિ,
ત્યાં તે મૂઝ પામે, ને ન-પામે જ્યાં અથાક છે, ૧૧૬

સાહેબ. સજ્જનની શીખામણ કેટલાએકના અંતરનાં ઉતરતી નથી તેનું કારણ શું?

ખેંગાર. જેમ કોઈ સરદારની છબી ફોટોગ્રાફી યંત્રથી કાચ ઉપર પાડે છે તેનાં બરાબર સાધનો જોઈએ. તેમજ સજ્જનના અંતઃકરણની છબી સામાના અંતઃકરણમાં પાડવાને તેવાં સાધનો જોઈએ.

કહું છે કે— કવિત.

કાચ જેવું સાફ કરી કાળજી કપટ કાઢી,
ચાંદી જળ જેવો વિશ્વાસ તેને ચોપડે;
સુવિચાર સુમતિ રૂપી બીજા રસે રસાવી,
વૃત્તિરૂપી યંત્ર રિચર વચે રાખવો પડે;
પ્રભુ-કૃપારૂપી રવિકિરણ સહાય હોય,
પ્રગટ પ્રબોધ તણું પ્રતિબિંબ તો પડે;
પડે નહિ શુદ્ધ પ્રતિબિંબ દલપત કહે,
એમાં કશો અંતરાય અન્ય આવી જો પડે, ૧૧૭

સાહેબ, ઈશ્વરની માયા કેવી છે? તે વિષે એક કવિત કહો.
એંગાર.

કવિત.

અત્તાનના પટ ઓથે કૃત્ય કરનાર રહ્યો,
કોઈ ન-કળી શકે કે કેવી એની કાયા છે;
ભાત ભાત ચિત્ર તણો ભાળીએ બલો આભાસ,
છેક ન-કહી શકાય એતે કેવી છાયા છે;
ક્યાંથી આવ્યાં, ક્યાં ગયાં, ને દૃષ્ટિએ દેખાયાં તે શું?
મોટા મોટા મતિમંત દેખીને મુંઝાયા છે;
કહે દલપત જેવી જાડુ તણા *કાનસની,
છબીઓની છાયા એવી ઈશ્વરની માયા છે. ૧૬૮

ઉત્તમરામ. એક સમશાનુ કવિત છે, તેનો અર્થ હું ધારૂં છું કે એંગાર
કવિ કરી શકશે.

એંગાર. તે કવિત બોલો. જે સમજાશે તો હું ઉત્તર કરીશ.

ઉત્તમરામ.

કવિત.

પીછાંવાળો છે તથાપિ મોર કે *મરાળ નથી.
પંખો રાખે છે તથાપિ પક્ષી ન-પ્રમાણીએ;
કુંઠે ગળીયલ રંગ કહો નહિ નીલકંઠ,
સેથો પાડ્યો-શીર, માટે †શિવડો ન-જાણીએ.
ધનનો ભંડારી, પણ ભંડારી કુખેર નહિ,
છે ડુંચતુરકર પણ વિશ્વ-ન વખાણીએ;
પાળે છે સરસ્વતીને પણ નહિ ‡પિતામહ,
કહે દલપત એ તે કોણ ઉર આણીએ. ૧૬૯

એંગાર.

દોહરો.

પત્ર લખે પીછાવડે, છે ત્રિજ્વેરિપતિ છાપ;

ચતુર કરે જન, ચાહિને; એ તો કાર્પાસ આપ. ૧૭૦

એવામાં એક મસ્તાનો બાખારી આવીને બીખ માગવા લાગ્યો. તેને કે-
ટલાએકે કહ્યું કે જા ગામમાં જઈને કણીક કે લોટ માગીઆ.

*મેજીકલેટર્નની. *હંસ. †ગોરજી. ‡ચાર હાથવાળો અથવા
બીજાને ચતુર કરનારો. ‡અલ્લા.

ઝેગાર.

કવિત.

ભક્ષ માટે ભક્ત બની ખાવી હોય બીખ માગી,
મોટી મોટી માળાઓ, ને કંઠી ધાલ કોટમાં;
ઉદ્યમ કરો અનાજ પામવાની ઇચ્છા હોય,
મારગ લે મુંખઈનો ચાલ ચડી ચોટમાં;
જાવા ભણી જાવા માટે, પાસે પુંજ ખાવા હોય,
વેષ લે વિદેશીનો ને ખેશ આગખોટમાં;
કશુંએ ન સૂજે તો તું કહે દલપત રામ,
કાંતો માગ કણીક, કે લક્ષ રાખ્ય લોટમાં, ૧૭૧

એક ઠાકોર. વાહ, ગાય કે ભેશ રાખવી તે ઠીક, કે ઘોડું ઠીક?

ઝેગાર. એક ધણી ધણીઆણીને એ વિષે વાત ચીત થઈ હતી, તેનો
એક સવૈયો છે. તેનાં પહેલાં એ પદ ધણીએ કહ્યાં છે, અને
બીજાં એ પદ ધણીઆણીએ કહેલાં છે.

ઠાકોર. બોલો નેમએ.

ઝેગાર.

સવૈયો.

ગાય ભલી, ભલિ ભેશ વિશેષ, ડુંગરંગમ નંગમ જાત વખોડું;

દૂધ, દહીં, ધૂત દે ન-કદી, ઘિર હામ રહે કરિ કારજ થોડું;

ખારિ કહે પિયુ, પર્વતણે દિન, જો કદિ જીડું પડલ સમોડું;

ટાળિ વિજોગ, સંજોગ કરે, ધરમાં ધરનાથ વસાવવું ઘોડું. ૧૫૨

સાહેબ. મનનો સ્વભાવ કેવો છે? તે વિષે એક કવિત બોલો.

ઝેગાર.

કવિત.

મન રૂપી ઘોડો, જોનો વેગ નથી થોડો, જોનો-

જડે નહિ જોડો, એવો દોડ્યો જાય દૂર તે;

ગણે નહિ ઠાઠ તાપ, ગણે નહિ પુણ્ય પાપ,

ગણેન અમાપ પૌઠ પાણીતણુ પૂર તે;

હંડીને આકાશ જાય, કુદીને કૈલાશ જાય,

પાતાળની પાસ જાય, જલદી જરૂર તે;

કહે દલપતરામ, શી રીતે લવાય હામ,

જો કદાપિ કરે આમ કાવતું કીતૂર તે.

૧૭૩

‡ઘોડું.

રજીઓ. આવી કવિતા સાંભળીને આ સભાના લોકો રાજ થાય છે. પણ મને તો કંટાળો ઉપજે છે, અને વળી આનુ નામ તે કવિતા કે હેવાય કે?

ઉત્તમરામ.

કવિત.

જળદનુ જળ જોઈ જવાસો પ્રજાની જાય,
ભાનુનો આભાસ બાળી ધૂડ ગભરાય છે;
સિંહનાં સંતાન દેખી હરણુ હબક ખાય,
* તારક્ય-પ્રતાપ પેખી સાપ સંકોચાય છે;
ચઢેલો િચકોર-મિત્ર દેખી દલપત કહે,
ચોરને ખચીત ચિત્ત ચટપટી થાય છે;
સોક્યનાં સંતાન દેખી સોક્યનુ સુકાય તન,
સુકવિની કવિતાથી કુકવિ સુકાય છે. ૧૭૪

ખેંગાર. (એક કાગડાને જોઈને) પેલો કાગડો કોઈલિને ચાંચો મારે છે તે વિષે કહોતો એક કવિત કહું.

સાહેબ. બોલો જોઈએ.

ખેંગાર.

કવિત.

કહું તને શૂણુ કાગ, રડો નથી તારો રાગ.
કોયલની કશો વાંક કાઢીએ તે કારણે;
કોયલ સાથે કંકાસ. મિથ્યા તું શમાટે કરે,
બકવાથી તને કોઈ બાંધશે-ન બારણે;
સ્વજનારે સ્વજ્યો સ્વર, તેથી તું સંતોષ પામ,
વૈર કર્યે તારો વાંક થશે-ન નિવારણે;
દાએ દલપતરામ, માન નહિ મળે આમ,
માર મનમાંની રીસ, ધાર મન ધારણે. ૧૭૫

સાહેબ. ખેંગાર ગઢવી. હાલ તમારા ગાંમમાં કોઈ તમારી પાસેથી કવિતા વિદ્યા શીખે છે કે?

ખેંગાર. હા સાહેબ. કેટલાએક શીખે છે ખરા, પણ એક રવિદાસ નામે ચારણ છે તે માફ નામ રાખે એવો જણાય છે. કેમ કે તે ધણો હુશીઆર કવિ થાશે.

આંક ૧૨ મો.

એક કવિ, નાંચે લખેલો સવૈયો બોલે છે,

સવૈયો.

૧પાક અથાક પિનાક *પતી સમ, *વાકપતી સમ વાક-વિલાસી;

ધારણુ ધીર, સંસાર સુધારણુ, કીર્તિ વધારણુ, કષ્ટ વિનાશી;

†જનન તણા સુત, જીવિત સુજાણુ, ફૂંકપાણુ ને બાણુ-કળા અભિયાસી;

ક્ષત્રિ તણો સુત તુંજ ખરેખર, વાહરે વાહ વિલાયત વાસી. ૧૭૬

સાહેબ. (પોતાના કવિને) આ કોણ છે?

દસ. એ બાવનગરના રાજા વિજયસિંહજીનો કવિ હમીર રાવળ છે. એણે તે રાજાનો ગ્રંથ “દસરાખનાવ” નામે રચેલો છે. તેથી રાજાએ તેને પુત્ર પૌત્રાદિક વંશપરંપરા ભોગવવાને જાગીર ખાશીશ આપેલી છે. તે મોજે લાખેણીમાં રહે છે.

આ કવિ આપણને ઘોઘામાં મળ્યો હતો. અને આપે પ્રસન્ન થઈને તેને પાઘડી શેલાં વગેરેનો સિરપાવ આપ્યો હતો તે.

સાહેબ. હા હા, ખરા ખરા, એતો સારા કવિ છે. એમણે બનાવેલો દસરા ખનાવ ગ્રંથ આપણે લખાવી લીધો છે, તે આપણી પાસે છે. કવિરાજ, વક્રોક્તિ અલંકારનું એક કવિત બોલો ન્નેધએ.

હમીર. જ્યારે સીતાને લઈ જઈને રાવણે બાગમાં રાખી હતી, અને તેની પાસે રાક્ષસણીઓને મુકી હતી. તેવામાં એક સન્ને સીતા-એ પોતાના સ્વામીને સંભારીને કવિતનું એક ચરણ કહ્યું. એટલે રાક્ષસણીએ વક્રોક્તિમાં બીજું ચરણ કહ્યું. વળી ત્રીજું ચરણ સીતાએ કહ્યું એટલે રાક્ષસણીએ ચોથું ચરણ કહ્યું. તે નીચે પ્રમાણે.

કવિત. વિક્રોક્તિ.

અરે દશરથ લાલ મળશે ક્યાં મને હવે,

તજ વિના માંડે મુખ ઉદાસી અપાર છે;

એક લાલ રથ ખસ, દશ રથ શું કરીશ,

૧પવિત્ર. *શિવ. *વૃહસ્પતિ. †જનન કાર્યસનો પુત્ર કિન્નાક

કાર્યસ. ડિતરવાર.

તજ સાટે મરી આવ, તેમાં ગુણ સાર છે;
 તારા વિના અતિ મારા તનમાં ઉતાપ થાય,
 ઓ રસિયા આવ, હવે કેટલીક વારે છે;
 તારા ઘણા રાત્રિયે દેખાશે, ન-ફિકર કર,
 ઓરશિયો શું કરીશ, ચંદન તૈયાર છે. ૧૭૭

ખાવો. અરે આવી શી ખાલી માયાકુટ કરવી? ખટઉર્મી જીતીને ખટ-
 શાસ્ત્ર, તથા છ ભાષાઓ-શીખીને પોતાનું ખટકર્મ કરવું તેજ
 ઠીક છે,

હમીર. તમે તે ખંડું શીખ્યા હશો, પણ હજી તમે ખટકામાં ને ખટ-
 કામાં છો.

સવૈયો.

ખટકર્મ તણા ખટ-મર્મ શિખ્યો, ખટ વાણિ વિચાર ધર્યો ખટધામાં;
 ખટ સ્વાદ તજી, ખટ અંગ બણ્યો, ખટ રીતુ વિષે ન-વશ્યો ખટલામાં;
 ખટ ઉર્મિ જિતી, ખટ ચક્ર દિઠાં, ખટ રાગ શિખ્યો ન સુતો ખટવામાં;
 ખટ શાસ્ત્ર પઢ્યો દલપત કહે, ખટપટ મટી-ન, રહ્યો ખટકામાં ૧૭૮

ખાવો. કોઈ રાજાએ સારો કવિ ન-રાખ્યો હોય, અને સાધારણ કવિ
 રાખ્યો હોય તો શું તેનું કામ નભે નહિ?

હમીર. શા વાસ્તે ન-નભે? કોઈ દેવ ચંદન, કંકુ, કેસર, કે સિંદૂર લેપન
 કરેછે, અને શિવજી રાખ ઓળીને નભાવે છે. કહ્યું છે કે—

દોહરો.

ચંદન ચરચે અંગમાં, સકળ દેવનો સાથ;

નિત્યપ્રતિ જીઓ નભાવિ લે, ભરમે ભોળો નાથ. ૧૭૯

ખાવો. કવિ લોકો ગપ બહુ ચલાવે.

હમીર. ગમારને મન ગપ લાગે, પણ સમજીને મન સાચું લાગે.

સાહેબ. તેનો દાખલો ખતાવો જોઈએ.

હમીર. દોહરો.

કવિ જૂઠું કદિ નવ કહે, જૂઠા જેવું જણાય,

ગુંઝા માંહિ પડ્યું પડ્યું, વળિ અંગરખું વણાય. ૧૮૦

સાહેબ. ગુંઝામાં પડ્યું પડ્યું અંગરખું શી રીતે વણાય?

હમીર. “ગુહ્ય” એ શબ્દનો અપભ્રંશ ગુંઝું છે. અને “ગુહ્ય” ઉપરથી
 ઇંદ્રિય નામ પણ છે. માટે ઉપલા દોહરાની મતલબ એ છે કે
 સ્ત્રીના પેટમાં બાળકના શરીર ઉપરની ઓર (અંગરક્તક) વ-
 લાય છે. એટલે તૈયાર થાય છે.

હમીર. દોહરો.

સરિતાઓ સાગર મળી, વેત સાત વિસ્તાર;

સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૧

સાહેબ. બધી નદીઓ અને સમુદ્ર સાત વેતમાં શી રીતે સમાય?

હમીર. છેક ન્હાનાં બાળકથી તે ઊંચામાં ઊંચા માણસ મુધીનાં શરીર
 પોતપોતાની સાત વેતમાં હોય છે. તેમ બ્રહ્માંડને પુરુષ કલ્પને
 તેનું નામ વૈરાટ પુરુષ પાડેલું છે. માટે તેનું શરીર તેની સાત
 વેતોનું છે. અને તેમાં બધી નદીઓ, ને સમુદ્રો છે.

હમીર. દોહરો.

બાર માંહિથી ત્રીશ ગત, બાકિ રહ્યા અગ્યાર;

સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૨

સાહેબ. બારમાંથી ત્રીશ જાય, તો બાકી અગ્યાર શી રીતે રહે?

હમીર. બાર મહિનામાંથી ત્રીશ દહાડા જાય, તો બાકી અગ્યાર મહિ-
 ના રહે.

દોહરો.

શણુગારે સોની ધડ્યો, એ આશ્ચર્ય અપાર;

સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૩

સાહેબ. શણુગારને સોની ધડે, પણ સોનીને શણુગાર શી રીતે ધડે?

હમીર. આ જગતનો શણુગાર માણસજાતિ છે. તે માણસો જગત્કર્તાની
 મૂર્તિ બનાવાવીને પૂજે છે.

દોહરો.

એક સતી વર સાતને, ઇછિતિ હતિ એક વાર;

સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૪

બાવો. એક વારે સાત વરને ઇચ્છે, તે સતી કેમ કહેવાય?

હમીર. વરસાતને એટલે મહેન ચલાતી હતી.

દોહરો.

એક પુરૂષ જિંઓ ચડી, મુખ વિણ કરે ઉચ્ચાર;

સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર, ૧૮૫

બાવો. જિંઓ ચડીને મુખ વિના ઉચ્ચાર શી રીતે કરે?

હમીર. વરસાતને મુખ નથી, પણ જિંઓ ચડીને ગર્જના કરેછે તે.

દોહરો.

જનિતાને પુત્રે જણી, ચાતુર કરો વિચાર;

સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૬

બાવો. દીકરે માને શી રીતે જણી?

હમીર. આંમલિનો દીકરો આંબલિયો (કચુકો) તે આમલીના ઝાડને જણેછે.

દોહરો.

નર ઝૂઝે, નારી મરે, જુએ સોખિ સરદાર;

સમજે તે સાચું ગણે ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૭

બાવો. ઝૂઝે એટલે લડાઈમાં અથડાઅથડી તો મરદો કરે, અને તેની

મહેનતના બદલામાં મરે તો સ્ત્રિયો; એવી વાત કેમ મનાય?

હમીર. પાસા ઝૂઝે, અને મરે સોગઠીઓ તે.

એવામાં તે બાગમાં લાલ માળી. અને લાલુ માળણ કેળો ઉપરથી
કેળાં પાડતાં હતાં, તે કેટલાંએક લીલા રંગનાં, અને કેટલાંએક રાતા રંગનાં
હતાં.

તે માળીના હાથ નીચે એક ચાકર ને ચાકરડી હતાં તે બને જણાને
પગે થોડી થોડી ખોડ હતી. તેઓ પણ એજ કામ કરતાં હતાં અને બધાં
કેળાં એકઠાં કરતાં હતાં. તે બધાંને બેઠને દરબારના એક મહેતાએ કહ્યું કે—

ઓ લાલુ તમે બે જણીઓ લીલાં લીલાં લો, અને લાલ રાતાં રાતાં
લ, એમ કરો.

સાહેબ. આમ્હેને જે શખ્તો કહ્યા, તેમાં કંઈ મનરંજન ચમત્કાર નથી,
તોપણ એજ મતઝબનાં વાક્યો કવિની કલમથી લખાયતો તેમાં કંઈ
ચમત્કાર આવેક?

હમીર. હા સાહેબ. જે કવિ ચમત્કાર લાવવા ચહાયતો એવી સહેજ વાતમાં
પણ લાવે.

સાહેબ. એજ મતજાપનો દોહરો રચાને કહો જોઈએ.

હમીર.

દોહરો.

લાત્રૂ લે લીલાં લિલાં, લાલ લાત્ર લે લાલ;
લીલાં લીલાં લૂલિ લે, લૂત્રો લેલે લાલ ૧૮૮

સભાસદો, સાખાશ, સાખાશ.)એમ સહ બોલી ઉઠ્યાં)

સાહેબ. સ્ત્રિયોની કે પુરૂષોની સભા ખેડી હોય, તેઓમાંથી જ્ઞાનદાનનાં ફરજંદો અને હલકાં માખાપનાં ફરજંદો શી રીતે વરતાય?

હમીર.

કવિત.

હારયરસ હોય ત્યારે મુખ મલકાવે, પશુ-
દાંત ન દેખાડે તેતો મુંદરી સજાતની;
મરદ જે મરજદ મેલી બોલ બોલે નહિ,
એનીતો બોલાદ જ્ઞાન દાન ખરે ખાતની;
નિર્લજ નકારા બોલ બોલે જે ટુંકારા કરી,
ટોળી બીલ કોળીની, કે હોળીની હયાતની;
કયન કયેલ થકી કહે દલપતરામ,

જાણીએ જરૂર જાન તેનાં માત તાતની. ૧૮૯

એવામાં એકઝાડની ડાગ ઉપરથી ગુંદર જેવા રસના છાંટા હમીર રાવળ ઉપર પડ્યા, એટલે બધા સભાસદોની નજર તે તરફ ગઈ.

સાહેબ. શું થયું એ?

ઉપેદ્ય વળ્લુવત.

હમીર. વિદેશિ સૂખો કવિને નિવાળે, સ્વ દેશિ સૌકો નહિ કેમ લાળે;
નજીવ જાળાં નહિ મમં જાણે. સજીવ સર્વે અવશે મુટાણે. ૧૯૦

સાહેબ. (એક ભાટને જોઈને) બારોટ તમે કેમ કાંઈ કવિતા બોલતા નથી.
બારોટ. અમે તો રાણીમગા છેએ.

હમીર.

સવૈયો. પરિકરાલંકાર.

જ્યાં વિદવાન મહાન મહાન, કરે કવિયો ચરચા કવિતાની;
શોધક જ્યાં વળિ સાર તણા, સંરદાર વિરાજિત મધ્ય સભાની;
પંડિત પકવથિ વાણિ પઢાય, અપકવથિ છેક રખાયજ છાની;
રાવમગાનિ રહે નહિ હોમત, કેમ શકે રહિ રાણિમગાની. ૧૯૧

આરોટ. ગમે તેવો મોટો રાજા હોય, પણ તેના હાથનું અમે દાન લેતા નથી. અમે તો રાણીઓને જ રીઝવીએ, અને તેઓની પાસેથી જ સી-રખાવ લઈએ, એવો અમારા કુળનો ચાલ છે. મોટે આ સભામાં અમારે કાંઈ ખોજવાનું નથી. અમારી વિદ્યાળેવી હોય તો, મદમ સાહેબની આગળ જઈને વાદ વિવાદ આપણે સઉ કરીએ પછી અમારૂં પરાક્રમ બોધવો.

રણીઓ. આટલા બધા કવિઓમાંથી હજી મને કોઈ જીત્યો નથી, તો બીજાને શું જીતશે!

હમીર. તમને કેવી રીતે જીતીએ!

રણિયો. તમે ગમે તે બાબતનો અરધો સોરઠો બનાવો, તે હું પૂરો કરી આપું. તો હું જીત્યો કે હુવાઉ અને જો તે મતલબનો પૂરો કરી શકું નહિ, તો તમે જીત્યા કહેવાઓ.

હમીર. હું જે મતલબનો અરધો સોરઠો બનાવી આપું, તેની મતલબ બરાબર સમજીને તમારે પૂરો કરવો.

રણિયો. હા. તેમજ કરીશ.

હમીર. જો મતલબ સમજ્યા વિના કરશો, ને પછીથી કહેશો કે પ્રથમ હું સમજ્યો નહોતો, મોટે કરીથી કરું. તો તે વાત મંજૂર થશે નહિ.

રણિયો. વાર તે વાત મારે કમૂલ છે. પણ આપણે શાની મરત કરવી?

હમીર. જે હારે તેણે, આ સભામાં મુંગા બેસી રહેવું. સભાનું શ્રમ ચાલે ત્યાં મુધી એક અક્ષરે પછી બોલવો નહિ.

રણિયો. ઠીક છે. તમે અરધો સોરઠો રચાવે બોલો.

હમીર. સોરઠાર્થ.

જેસા કરને જાય, ફલ સેવે તેસા સદા;

રણિયો. ઓહો, એમાં તે શું કહણ છે.

કહો કહાંસે જાય, નિવ બોઝકૈં અંબકલ. ૧૯૨

હમીર. તમને ખબર નથી? કે આ સભામાં પ્રથમથી જ ઠરાવ થયેલો છે કે મદમ શુભરાતી બાપાની જ કવિતા બોલવી.

રણિયો. ત્યારે તમે અરધો સોરઠો હિંદુસ્તાની બાપામાં કેમ કહ્યો,

હમીર. મેં હિંદુસ્તાનીમાં કહ્યો જ નથી, એ તો સોરઠો શુભરાતનાં પદે

એક “સા” સાહુકારને કહેલો છે. તે નાચે પ્રમાણે છે.
સોરઠો.

જે સાહુકારને “જાપ, ફળ” સેવે તે સા સદા;

પંડે પુષ્ટ જાણાય, રોગ રહે નહિ રગ વિષે. ૧૯૩

તે સાંભળીને સહુએ તાળીઓ પાડી, ને કહ્યું કે રણિઓ ગઢવી હાર્યા.

પછી રણિયાને મુંગા થઇને બેસી રહેવું પડ્યું.

સાહેબ. હમીર રાવળ, તમે ક્યાંઈ જતાં, જ્યોતિષ પ્રમાણે ચંદ્રમાનું ધર,
અને આનંદયોગ વિગેરે જુઓછો કે નહિ.

હમીર.

કવિત.

સાહુ કામ સાધવાને શૂસને શુકન ક્યાં?

ચંદ્ર, ને આનંદયોગ, ફંદ ફાવે ફોશીને.

ધર ચલાવામાં ધરધણી ધણો થેલો હોય,

પળ પળ પ્રતિ જાપ પૂછવા પાડોશીને;

ક્યારે નહાઉં, ક્યારે ખાઉં, ક્યારે સેજે સુષ જાઉં,

ક્યારે જાઉ કચેરી, કલમ કાને ખોશીને;

જાણે તેતો સદા કામ સાધે દલપતરામ,

જાણે નહિ તેતો જઈ પુછે જાણા જોશીને. ૧૯૪

સાહેબ. ફક્ત બીજાઓની સહાયતાથીજ સર્વે કામ સિદ્ધ થાય કે નહિ.

હમીર.

સવૈયો.

કોઈથી થાય સહાય નહીં, કદિ શક્તિ નહોય કશું કરવાની;

શસ્ત્ર સહાય કરે શૂરવીરની, ધીરજ હોય દિલે ધરવાની;

વાયુ વડે દલપત વહે, ગતિ નાવનિ નીર વિષે ફરવાની

*વાયિ સહાય ન થાય કશી, નહિ નાવનિ ત્રેવડ જો તરવાની, ૧૯૫

આ જગતમાં સર્વને એકબીજાંનો આધાર છે. કહ્યું છે કે—

કવિત.

પુરૂષને પ્રમદાનો, પ્રમદાને પુરૂષનો,

પ્રજાને રાજાનો, રાજાને પ્રજાનો પ્યાર છે;

જડ તે ચૈતન્ય તણો, ચૈતન્ય તે જડ તણો,

હેમ તણો હીરો, હેમ હીરાનો શૃંગાર છે;

ગરીબને તવંગર, તવંગરને ગરીબ,
શિષ્યને શિક્ષક, શિક્ષકને શિષ્યનાર છે;
નાવને નાવિક નર, નાવિકને નાવ નામ,
આમ દલપત અન્યોઅન્યનો આધાર છે. ૧૬૬

વળી કોઈ સમે એવું પણ બને, કે જે જીવાડનાર હોય, તેજ મારી નાખે.

કવિત.

પવનથી દીપક પ્રજ્વળતો ઓલાઈ જાય,
પવન વિના પણ પલકમાં ખુઝાય છે;
પાવકથી પ્રાણિયોના પંડ તો પ્રજળી જાય,
પાવકે પકાવેલાથી પોષણ પમાય છે;
જળમાં જે ડુબી જાય, જીવનું જોખમ થાય,
જળ વિના પળમાં જરૂર જીવ જાય છે;
દાખે દલપતરામ, દેખો બાઈ દુનિયામાં,
જેથી કદી જીવ જાય, તેથીજ જીવાય છે. ૧૬૭

સાહેબ. આ જગતની માયા કેવી છે? તે વિષે એક કવિત કહો.

હમીર.

કવિત.

જેમ કોઈ બોળો બાઈ ભૂતનો આભાસ બાળે.
એવોજ આભાસ જુઠો જગતનો જોઈએ;
દેખાય છે ત્યાં સુધી દેખાશે, પછી દૂર થાશે,
ગયું તે જરૂર ફરી જોયું નથી કોઈએ;
સાંઝે સાંઝે ફૂલે ને સવારે તો સુકાઈ જાય,
ક્યા ક્યા રોજનાં સંભારી ફૂલ રોઈએ;
કહે દલપતરામ, કીજીએ સુકૂત કામ,
ખાલી ખોટો ખેદ કરી વખત ન ખોઈએ. ૧૬૮

સાહેબ. જગત જુઠું છે, અને મરી જવું છે. માટે શું કરીશવું જોઈએ?
તે વિષે તમારા દેશના લોકો શું કહે છે?

હમીર.

સંઘેયો.

જાણવું જે જગ ભૂદ. જવું મરિ, ભોગ સજો. જન ભોગિ કહેછે;
ભોગવિ લો સુખ-ભોગ ભલા, ભવ જાય વહો, જન ભોગિ કહેછે;

કામ કરો કશુભ, નામ રહે નિત્ય, આમ મનુષ્ય હોયોગિ કહેછે;
દાન કરો દલપત કહે, ધન દ્યો મુજને, જન દ્યોગિ કહેછે. ૧૯૯

દોહરો.

જરૂર જૂઠું જગત છે, સત્ય હરીનો રનેહ;

ઉદ્ધમ કરિ ઉપકાર કર, તત્વ નીતિ સુત તેહ. ૨૦૦

સાહેબ. સાખાશ. તમારા વિચાર સારા છે.

સાહેબ. (પોતાના કવિને) વાર તમારી જાતિમાં, અને તમારી સાતિમાં
અસલ કોઈ કવિ થયેલા કે?

દલ.

સવૈયો.

*આદિમ આદિકવી કહિએ, રચિ વેદ રચ્યા રસરૂપ રૂપાળી;

પાછળ ગોત્ર પરાશર જે મુજ ધર્મ સ્મૃતી રચિ શાસ્ત્ર સંભાળી;

વ્યાસ થયા સુત તેહતણા કવિ, પ્રૌઢ પુરાણ વદી હદ વાળી;

તે પછીતો દલપત કહે, કવિ માધ થયો બિનમાળ શ્રીમાળી. ૨૦૧

સાહેબ. ભગવાન ખારોટ, તમારી નાતમાં કોઈ જોકરા, સારા કવિ થાય
એવો અભ્યાસ કરે છેકે નહિ.

ભગવા. હા સાહેબ, વિજયપુરમાં ગિરધરભાઈ નામે એક જોકરો છે તે
સારો કવિ થયે. અને તે એવી ઉમદ રાખે છે કે એક નવો
ગ્રંથ રચાને માલપુર તાલુકાના રાવજીને રંજન કરાને તેમની
પાસેથી કંઈ જાગીર બખ્શીશ મેળવવી.

સાહેબ. ધાણુ સાર.

પછી સાહેબે સર્વેને યથાયોગ્ય સાલજોડા, પાધડીઓ, અને શેલાં વગેરેના

સિરપાવ આપીને વિદાય કર્યા.

ગ્રંથ સમાપ્તિ વિષે. કવિત.

એક સોને છ કવિત; સવૈયા છે સાડત્રીશ,

દોહરા તો ત્રીશ, *શ્લોક બાત્રીશ પ્રકાશ છે;

*ખુલા.

*આર્યા, ગીત્તી, સ્તંધરા, વસંતાતિલકા, શાર્દૂલવિક્રીડિત, શિખરિણી
આદિક,

સોરઠા છે પાંચ, છપો એક, એક મૂલાણો છે,
બધા મળી બસે અને બે છંદનો વાસ છે;
નીતિતણી રીતિ, તથા પ્રીતિ પરિષદ પદ,
તર્ક ને વિતર્ક મન માનતી મીઠાશ છે;
કહે દલપતરામ, કવિતાના કોડીલાને,
કાવે એવો ગ્રંથ શુભ કાર્યસ વિલાસ છે, ૨૦૨

૧૬૫૩૪

